

**КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА
ПСИХОТЕРАПІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему:

Психологічні особливості агресивності особистості в умовах війни

Здобувача (ки) 2 курсу ПМ-225 групи
Спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійна програма
Клінічна психологія
Петровського С.В.
(прізвище та ініціали)
Керівник
к.психол.н.,
Пономарьова В.К.
(вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Робота рекомендована до захисту
рішенням кафедри клінічної психології та кафедри соціальної психології

Протокол № 10 від « 24 » червня 2024р.

Зав. кафедри клінічної психології

д.психол.н., с.н.с., Лисенко І.П.
підпис (науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

Зав. кафедри соціальної психології

к.психол.н., Трофімова Д.О.
підпис (науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

Київ – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Теоретичний аналіз агресії та агресивної поведінки особистості. Уточнення понять «агресія» та «агресивність», їх види та функції. Теоретичні моделі агресії	7
1.2. Агресивність як властивість особистості.....	24
1.3. Взаємозв'язок між рівнями агресивності, емоційною реактивністю та окремими характеристиками особистості.....	28
Висновки до першого розділу	
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ	
2.1. Обґрунтування методичного забезпечення емпіричного дослідження ...	36
2.2. Характеристика вибірки.....	42
Висновки до другого розділу	
РОЗДІЛ III. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	
3.1. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження.....	44
3.2. Практичні рекомендації щодо психологічної профілактики агресивних дій.....	65
Висновки до третього розділу	
ВИСНОВКИ.....	69
ЛІТЕРАТУРА.....	72

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Якісні (модальнісні) показники агресивності	
ЕА	Емоційний компонент агресивності
КА	Когнітивний компонент агресивності
ПА	Поведінковий компонент агресивності
СПА	Спонукальний компонент агресивності
КРА	Контрольно-регулятивний компонент агресивності
ЗПА	Загальний показник агресивності
Показники інтолерантності до невизначеності	
ІТН	Інтолерантність до невизначеності
ПТ	Прогностична тривога
ГТ	Гнітюча тривога
Якісні (модальнісні) показники емпатії	
ЕЕ	Емоційна емпатія
КЕ	Когнітивна емпатія
ПЕ	Предикативна емпатія
ДЕ	Дієва емпатія
ЗПЕ	Загальний показник емпатії
Показник рівня суб'єктивного контролю	
ІЗ	Загальна інтернальність
Показники вимірювані за шкалою самооцінки станів за Айзенком	
ТР	Тривожність
ФР	Фрустрація
АГР	Агресивність
РГД	Ригідність

ВСТУП

Актуальність теми магістерського дослідження, зумовлена кількома причинами. По-перше, агресивність у своїх імпліцитній та експліцитній формах має значний вплив, як на психологічний стан людини, так і на формування соціальних відносин та соціального середовища загалом. Тому вивчення саме індивідуально-психологічних особливостей агресивності як властивості особистості, вбачається досить важливим.

По-друге, вивчення психологічних особливостей особистості, що мають взаємозумовлений зв'язок з агресивністю, дозволяє якісніше розуміти стратегії для ефективної каналізації агресивного стану. Це призводить до зменшення міжособистісних конфліктів в суспільстві, сприяючи гармонійним відносинам і психологічній стійкості.

По-третє, повномасштабна військова агресія РФ проти України природним чином множить почуття гніву, злості чи ненависті, створюючи передумови для виникнення агресії. Агресивність, що може проявлятися в міжособистісних конфліктах та спрямовуватись на лише проти ворога, але й проти найближчого оточення чи приймати протилежну спрямованість на заподіяння фізичної чи психологічної шкоди самому собі.

Розуміння взаємозв'язку психологічних феноменів може допомогти у виявленні шляхів для збалансування агресивної поведінки, підвищенню стресостійкості та посиленню ефективності консультативної, психокорекційної та психотерапевтичної робіт.

Проблема агресивності досліджується багатьма представниками різних психологічних напрямів та теорій. Серед представників психодинамічного та глибинно-психологічного напрямку це Alfred Adler, Sigmund Freud, Erich Fromm, Karen Horney, Carl Gustav Jung, біхевіористичного – Albert Bandura, John Dollard, Neal Miller, Arnold Buss, Richard Walters, когнітивної теорії – Dolf Zillmann, Leonard Berkowitz, гуманістичного підходу – Abraham Maslow, Carl Rogers, Viktor Frankl, еволюційного – Konrad Lorenz. Значний внесок у розроблення концепції агресії та агресивної поведінки внесли: David Myers,

Deborah Richardson, Robert Baron, Heinz Heckhausen, Christian Büttner, Ann Durkee, Leonard Berkowitz, Brad Bushman, Rowell Huesmann, Craig Anderson та ін. Серед українських дослідників питання агресії та агресивності займались Гайдукевич Г.А., Ложкін Г.В., Сьомін С.В., Саннікова О.П., Мазоха І.С. та ін.

Теоретична значущість даної роботи полягає у вивченні та систематизація наукових підходів до розуміння агресивності як психологічної характеристики особистості, особливо в контексті військових конфліктів. Також розглядається сучасна модель пояснення агресивності та агресивних проявів. Виявлено певні залежності у показниках агресивності та різних особистісних характеристик, що робить внесок у розуміння механізмів формування та прояву агресивності в умовах стресу та небезпеки. Сформовані певні уявлення про можливі подальші дослідження у цьому напрямку.

Практична значущість полягає у можливості застосування отриманих знань для підготовки фахівців, які працюють у сфері психологічної підтримки військовослужбовців та цивільного населення в умовах війни.

Об'єкт дослідження: агресивність особистості.

Предмет дослідження: психологічні особливості агресивності особистості в умовах війни.

Мета дослідження: виявити та проаналізувати особливості співвідношення агресивності та деяких індивідуально-психологічних особливостей особистості.

Завдання дослідження:

1. на підставі аналізу психологічної літератури визначити логіку й напрям теоретико-емпіричного дослідження агресивності, її структури, уточнити поняття «агресивність», виділити й описати її якісні компоненти;
2. підібрати психодіагностичний інструментарій для дослідження психологічних особливостей агресивності;

3. провести емпіричний аналіз, що охоплює оцінювання рівнів агресивності та різноманітних особистісних рис;
4. проаналізувати отримані результати емпіричного дослідження;
5. розробити рекомендації та сформулювати стратегії запобігання деструктивного прояву агресії.

Методи дослідження:

1. Психометричні:
 - a. «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» (І.С. Мазоха в співавторстві з О.П. Санніковою);
 - b. «Шкала інтолерантності до невизначеності IUS-12» Н. Карлетона в українській адаптації Г.М. Громової (IUS-12; R. Nicholas Carleton et al., 2007);
 - c. Психодіагностичний модальнісний опитувальник емпатії (за авт. О.П. Саннікової);
 - d. Рівень суб'єктивного контролю (за авт. Е.Ф. Бажина);
 - e. Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності (адаптований варіант методики Г. Айзенка);
2. Математичні методи кореляційного аналізу.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ІНТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

1.1. Теоретичний аналіз агресії та агресивної поведінки особистості.

Уточнення понять «агресія» та «агресивність», їх види та функції.

Теоретичні моделі агресії

За Wayne Warburton та Craig Anderson існує три ключові проблеми з визначенням людської агресії (Warburton & Anderson, 2015). По-перше, без чіткого визначення, що таке агресія, важко інтерпретувати, як результати досліджень, так і теорії, що пояснюють природу агресії. Історично склалося так, що використовувалося багато різних визначень. Як наслідок, багато досліджень агресивної поведінки важко піддаються змістовному порівнянню. Останнім часом визначення агресії серед психологів сходяться на тому, що агресія — це будь-яка поведінка, що здійснюється з наміром завдати шкоди іншій людині, яка мотивована уникнути цієї шкоди (Bushman & Huesmann, 2010). Таке визначення є достатньо широким, щоб охопити весь спектр агресивної поведінки, а також врахувати дії, які можуть «зашкодити» жертві, але на які жертва добровільно погоджується (наприклад, хірургічне втручання або садомазохістський секс).

Друга проблема полягає в тому, що багато як нефакхівців, так і професіоналів використовують термін агресія як взаємозамінний зі спорідненими, але концептуально відмінними явищами, такими як гнів, ворожість або конкурентність. В галузі психології агресія відноситься лише до поведінки. Почуття, такі як гнів, установки, такі як бажання найгіршого для іншого, і мотивації, такі як бажання перемогти або контролювати своє оточення, можуть сприяти тому, що людина поводить себе агресивно, але не є агресією як такою (Bushman & Huesmann, 2010; Anderson & Bushman, 2002). Для ефективного вивчення агресії такі фактори необхідно чітко відрізняти від агресії та один від одного.

Третя дефініційна проблема пов'язана з поширеною практикою використання терміну «наси́льство» як взаємозамінного з терміном «агресія». Сприймання їх як до синонімів створює непорозуміння та плутанину серед дослідників, політиків та широкої громадськості. Більшість соціальних психологів вважають насильство підтипом агресії. Більш уточнено, «наси́льство» – це агресія, яка має на меті завдати шкоди, достатньо екстремальної, щоб вимагати медичної допомоги або спричинити смерть. Також це поняття слід розширити, включаючи в нього заподіяння серйозної емоційної та психологічної шкоди. Таким чином, будь-яка насильницька поведінка є агресією, але більшість агресії не є насильством. Зауважимо що це визначення насильства не є синонімом «насильницького злочину», що є суто юридичним, а не науковим терміном.

Для чіткого розуміння подальших теоретичних викладок потрібно також відрізнити поняття «агресія» та «агресивність».

Агресія та агресивність — це різні терміни, що досить часто вживаються у найширшому контексті та потребують уточнення. Якщо «агресія» або «агресивна поведінка» це будь-яка поведінка, спрямована на завдання шкоди іншій людині або об'єкту то «агресивність», своєю чергою, розглядається як стійка схильність до агресивної поведінки, що характеризує властивість особистості. Дослідження агресивності показало, що агресивна поведінка є досить поширеним явищем. Вона може бути викликана різними факторами, наприклад, фрустрацією, сильними емоціями, афективними станами, або навіть навчанням агресивної поведінки.

Агресивність, як стійка схильність до агресивної поведінки, вивчена значно менше. Однак дослідження показали, що вона може бути пов'язана з такими факторами, як біологічні фактори (наприклад, генетика), психологічні фактори (особистісні риси) та соціальні фактори (виховання).

У працях Robert Baron, Deborah Richardson, Erich Fromm, Heinz Neukhausen, агресія розглядається як мотивована поведінка, спрямована на заподіяння шкоди іншій людині або об'єкту, що порушує норми правил співіснування людей в суспільстві та завдає фізичної або психологічної

шкоди (негативні переживання, стан напруження, страху, пригніченості й т.д.). Brad Bushman додає, що важливо, щоб людина на яку направлена агресія не бажала цього та не була згодна на таку поведінку.

Г.А. Гайдукевич зазначає, що агресію слід вивчати не тільки як поведінку, але і як психічний стан, який містить у собі можливість агресивної поведінки. При цьому поняття «агресивний стан» пов'язує агресію та агресивну поведінку як узагальнення негативних емоцій, що передують агресивній поведінці (Гайдукевич, 2000).

Поняття агресії відрізняється від агресивної поведінки тим, що воно описує бажання домінувати над іншими, яке може виявлятися як у реальних, так і уявних ситуаціях. Своєю чергою, агресивна поведінка передбачає намір завдати шкоди іншій особі. Іншими словами, агресія — це внутрішній когнітивний аспект агресивної поведінки. Серед характерних рис агресивної поведінки можна виділити бажання контролювати людей для власних цілей, схильність до деструктивних дій, завдання шкоди іншим та тенденція до насильства.

Поміж агресивної поведінки виділяють агресивні реакції, що є формами поведінкового реагування та виникають у відповідь на дратівливість. Поняття «агресивна реакція» є більш конкретним, ніж поняття «агресивна поведінка», і передбачає певний сформованості агресивних способів дії (Шебанова, 2001).

С.Л. Кравчук у своєму дослідженні основних теорій та підходів вітчизняних та закордонних психологів тлумачить агресію за декількома категоріями:

- як поведінкову реакцію, що полягає у спрямованості на заподіяння шкоди живим і неживим істотам;
- як психічний стан, що характеризується пізнавальним, емоційним і вольовим компонентами;
- як властивість особистості, тобто як внутрішню стабільну готовність діяти агресивно в різних ситуаціях через агресивне сприйняття та інтерпретацію.

Дослідники під агресією можуть розуміти емоційні переживання, внутрішні спонукання та готовність діяти агресивно, а також зовнішній вияв цих внутрішніх компонентів в агресивній поведінці (Кравчук, 2002).

Вітчизняний науковець О.Ю. Дроздов пропонує створення автономного міждисциплінарного напрямку під назвою «агресіологія». Він стверджує, що агресивну поведінку слід вивчати як системну модель з власними закономірностями. Агресивні дії можуть бути частиною складної системи (соціальної поведінки людини) і розглядатися як у плані нейронних мікросистем (пов'язані з психофізіологічними, біохімічними, нейрофізіологічними процесами регуляції та саморегуляції), так і зовнішніх взаємодій (виникають і розвиваються у взаємодії «особистість — соціальна ситуація») (Дроздов, 2006).

У більшості досліджень, що присвячені агресії, її розглядають з декількох позицій, що спонукає виокремити дослідження у дві категорії. Згідно з першою, агресія розглядається як мотивована деструктивна поведінка, спрямована на завдання шкоди об'єктам нападу, завдання їм фізичної або психічної шкоди (Гайдукевич & Видай, 1996; Третьяков, 2005). Друга категорія визначає агресію як активність, нормальну захисну адаптацію, прагнення до досягнень, інструмент для самоствердження, джерело творчого потенціалу особистості (Дроздов & Скок, 2000; Fromm, 2016). Слід розглянути ці групи детальніше.

Так, агресія, як вчинок, спрямований на завдання фізичної або психологічної шкоди, збитку або знищення іншої людини або групи людей, а також на демонстрацію переваги в силі, описується в деяких психологічних словниках (Шапар, 2004). Robert Baron та Deborah Richardson, уточнюючи визначення агресії як поведінки, що навмисно завдає шкоди іншій живій істоті, що не бажає такого ставлення, виділяють такі агресивні прояви: дискредитація, публічне осміювання. Складність цього визначення полягає в тому, що воно містить у собі наступні часткові положення: агресія обов'язково передбачає навмисне, цілеспрямоване завдання шкоди жертві; агресія може розглядатися лише як такий вчинок, що завдає шкоди живим

організмам; жертва повинна мати мотивацію уникнути подібної поведінки (Baron, & Richardson, 1994).

Попри те, що термін «агресія» вживається для позначення деструктивних дій, його також сприймають стан, з позитивними проявами, наприклад, активність, породжувану честолюбством, самоствердження, конкуренцію, прагнення до досягнень (Гайдукевич & Выдай, 1996); як внутрішню силу, що дає людині можливість протистояти зовнішнім силам; як джерело активності індивіда, його творчого потенціалу і прагнення до досягнень; як спосіб розширення кола свободи; а також як спробу захиститися від вторгнення у внутрішній світ особистості, від нав'язуваних їй дій (Кравчук, 2004).

У певних ситуаціях агресивні дії можуть бути розглянуті як енергійно наступальні та отримувати позитивну оцінку, наприклад, у спортивних змаганнях. Крім того, бажання досягти свого або мотивація домінування часто супроводжується агресивними діями. Агресивна поведінка іноді може бути цілком усвідомленою конструктивною стратегією поведінки у відношенні до поставлених завдань. Агресія також розглядається як нейтральне поняття в морально-етичному плані, тому її оцінка залежить від обставин. У деяких випадках вона може виконувати й позитивні функції, зокрема пошукової активності (Дроздов, 2003; Дроздов, & Скок, 2000). Сучасний погляд американських соціальних психологів, виключає конструктивну агресію, а сутність такого явища, описуються в інших термінах (Bushman & Huesmann, 2010).

Таким чином, агресією називають і навмисну деструктивну поведінку, що чинить шкоду й збитки іншій людині, і вияв активності, потяг до досягнень, інструмент для самоствердження, самореалізації та домінування над іншими.

Відповідно до різних критеріїв та теоретичного підґрунтя, деякі дослідники пропонують класифікації агресії за її видами та формами.

Arnold Buss розробив типологію, яку описав за допомогою трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма. Узагальнюючи

результати теоретико-методологічного аналізу досліджень, присвячених вивченню агресії, можна виділити такі її види:

- прихована і відкрита (Buss, 1961);
- фізична і вербальна (Buss, 1961; Myers & Twenge, 2002);
- за механізмом виникнення — свідомо, несвідомо, афективна й індукована (Морозов & Морозова, 2000);
- гнівна, ворожа (з усвідомленням і цілеспрямованим заподіянням шкоди, спричинена злістю) й інструментальна (використовується як засіб досягнення емоційно нейтральної мети) (Москалець, 2004; Neckhausen, 2008);
- гетеро- (спрямована на інших) і аутоорієнтована (спрямована на себе) (Дроздов, 2003; Ларіна, 2004; Москалець, 2004);
- пряма і непряма (зміщена) (Buss, 1961);
- конструктивна, деструктивна і дефіцитарна агресія (Аммон, 1995; Аммон, 2000);
- реактивна, імпульсивна (виникає як реакція на фрустрацію) (Dollard, 1939, Buss, 1963; Buss, 1966);
- спонтанна і навмисна (інтенціональна) (Шебанова, 2001);
- безпосередня і відстрочена (Bochner, 1965);
- за масовістю суб'єкта й об'єкта – індивідуальна та групова (Морозов & Морозова, 2000).

Коротко розглянемо кожен з видів агресії.

Прихована агресія може проявлятися у різних формах, таких як мрії, фантазії, сні, уявлення сюжетів помсти з елементами насильства. У цих сценах уявний образ кривдника переживає страждання і біль, відчуває розкаяння і жалкує за свої дії. Джордж Бейч і Герб Гольдберг вважають, що прихована агресія також може приймати форму доброзичливого або байдужого ставлення до інших людей (Бейч & Гольдберг, 1974). Відкрита агресія натомість проявляється безпосередньо у поведінці. Вона може бути прямою, непрямою або зміщеною (Buss, 1961).

Фізична агресія полягає в спричиненні фізичного збитку людині або групі осіб. Прикладами фізичної агресії є побиття, тілесні ушкодження. Вербальна агресія проявляється у звинуваченнях, образах, докорах, негативних відгуках, критичних зауваженнях та інших способах вираження незадоволення. Вона може виявлятися також у висловлюванні думок і бажань агресивного змісту, прокльонів, погроз, примусу, здирства, образливих жартів, а також у мріях і фантазіях. До соціалізованих форм вербальної агресії відносяться гумор, іронія, сатира. Оскільки вербальна агресія часто виникає при нездатності адекватно впливати на ситуацію, вона виконує функцію психологічного захисту (Myers & Twenge, 2002).

Гнівна (ворожа) агресія виникає з емоції гніву. Це поширений тип агресії, коли людина здійснює деструктивні дії проти іншої особи через своє негативне емоційне становище, таке як гнів або злість. Інструментальна агресія спостерігається в тому випадку, коли агресивна дія є своєрідним інструментом для досягнення якоїсь іншої, безпосередньо не пов'язаної з актом агресії, мети (Москалець, 2004; Neckhausen, 2008).

Гетероагресія (спрямована назовні) може бути фізичною і вербальною, гнівною й інструментальною, прихованою та відкритою. Агресія спрямована на власну особистість називається аутоагресією. Аутоагресія – різновид агресивної поведінки, при котрій ворожі дії з будь-яких причин не можуть бути направлені на об'єкт-подразник і спрямовуються людиною на себе. Аутоагресія виявляється у схильності до самозневаги та іноді в нанесенні собі фізичних пошкоджень, у спробах самогубства (Дроздов, 2003; Ларіна, 2004; Москалець, 2004).

Пряма відкрита агресія виявляється через безпосередні дії, спрямовані на об'єкт агресії. Наприклад, коли постраждала особа відкрито атакує свого образника. З іншого боку, непряма агресія здійснюється опосередковано відносно об'єкта агресії. Це може бути у вигляді поширення чуток, анонімних повідомлень, пошкодження майна, знуцання або сарказму. Зміщена агресія проявляється не проти безпосереднього об'єкта агресії, а відносно слабкішої або більш доступної цілі (Buss, 1961).

Доброякісна агресія є біологічно адаптивною, оскільки вона сприяє підтримці життя і є реакцією на загрозу життєво важливим інтересам. Наприклад, в обличчі небезпеки, організм може виявити агресивну поведінку для захисту себе або своїх нащадків. Злоякісна агресія натомість розглядається як деструктивна реакція, яка не спрямована на збереження життя. Вона призводить до шкоди іншим організмам або навколишньому середовищу без наявності безпосередньої загрози (Третьяков, 2005).

Конструктивна агресія визначається як вияв агресії у соціально припустимій формі з позитивними соціальними наслідками. У понятті конструктивної агресії акцентується на позитивній ролі агресивної поведінки, яка сприяє самозахисній поведінці та самозбереженню. Конструктивна функція агресії проявляється в успішності професійної спортивної діяльності, у керівництві колективом та вирішенні різних життєвих завдань. Деструктивна агресія натомість є виявом агресії у соціально неприпустимій формі або з негативними соціальними наслідками. До деструктивної агресії відносяться всі види делінквентної та кримінальної поведінки. Дефіцитарна агресія пов'язана з відсутністю відповідних навичок агресії, коли агресивні імпульси пригнічуються і не виявляються у поведінці людини (Аммон, 1995).

Реактивна агресія особистості є типовою реакцією на фрустрацію (Dollard, 1939, Buss, 1963; Buss, 1966);. Така особистість виявляє агресивність у відповідь на перешкоди або незадоволення своїх потреб. Супроводжується почуттям безсилля перед неможливістю щось вдіяти. Спонтанна агресія – підсвідома радість, котрої зазнає особистість, спостерігаючи труднощі в інших. Це невмотивоване бажання, що виникає спонтанно та направлене зіпсувати будь-кому настрій, розсердити, поставити у безвихідь своїм питанням або відповіддю, демонстрація навколишнім особам їх помилок. Навмисна (інтенціональна) агресія виявляється в прагненні завдати шкоди з усвідомленням наслідків і отриманням задоволення від досягнення мети.

Агресія виконує функції, від яких залежить оцінювання агресії, тобто залежно від виконуваних функцій вона може бути як негативною (Занюк, 2002), так і позитивною (Кириленко, Кравчук, 1999; 39).

Згідно з функціональним підходом, агресію можна класифікувати на доброякісну та злоякісну, використовуючи критерій корисності — шкідливості. За цим підходом, доброякісна агресія розглядається як біологічно адаптивна, оскільки сприяє збереженню життя, що підкреслює (Fromm, 1992). Злоякісна агресія, з іншого боку, вважається шкідливою, а її синонімами є «деструктивність і жорстокість» (Третьяков, 2005).

Агресія також часто використовується для самоствердження, примусу, впливу на іншу людину, підвищення самооцінки, тобто є інструментом у досягненні своєї мети, способом розв'язання проблем і збереження контролю над оточенням. Агресія може мати інструментальну функцію, яка дозволяє реалізувати цілі й бажання, являючись ефективним засобом для досягнення успіху і престижу. У агресивних діях іноді виявляється прагнення особистості до експансії, активного дослідження навколишнього світу. Агресія іноді виконує такі важливі для індивіда функції, як захист автономії, усунення перешкод на шляху до задоволення потреб, джерела загрози, підвищення самооцінки, а також є джерелом активності індивіда, його творчого потенціалу і прагнення до досягнень. Виникаючи в критичній ситуації, агресія може мати захисну функцію. При цьому, у людини, на відміну від тварини, механізм захисної агресії спрацьовує й у разі відсутності явної загрози (Тополов, 2006). Крім того, агресія виконує експресивну функцію, забезпечуючи невербальну комунікацію, що виявляється в позах, рухах, сигналах, міміці, звукових реакціях (Дроздов, 2003).

На думку деяких дослідників, агресія необхідна для адаптації, тому закріпилася в процесі еволюції. В обмеженому діапазоні агресивність є соціально бажаною, і часто необхідною, а її відсутність призводить до конформності та неспроможності (Гайдукевич, Ложкін & Сьомін, 1997).

Слід зазначити, що агресія має амбівалентні функції, серед яких позитивною є задоволення потреби в емоційних переживаннях, а страждання жертви вважається негативним наслідком. За словами С.Л. Кравчука, агресія іноді сприяє задоволенню потреби в емоційних переживаннях, наприклад, фізичний біль або приниження можуть викликати задоволення, а сама агресія

виступає як самоціль (Кравчук, 2004). Щодо амбівалентності функцій агресії, одним з варіантів є помста. Помста у формі явної, фізичної (кровна помста) або опосередкованої агресії виступає як регулятор внутрішньогрупового контролю. За поглядом С.С. Занюка, помста є необхідною для підтримки рівноваги соціальних відносин (Занюк, 2002).

Аналіз психологічної літератури дозволяє зробити висновок, що агресивність найчастіше розглядається як властивість особистості, яка проявляється у готовності до агресивних дій для досягнення своїх цілей і характеризується агресивним сприйняттям та інтерпретацією поведінки інших людей (Гайдукевич, Ложкін & Сьомін, 1997; Третьяков, 2005). Також під агресивністю розуміють схильність до агресії, вказуючи на те, що властивість агресивності в структурі особистості визначає перевагу ситуаціям, які спонукають до здійснення агресії, що своєю чергою призводить до підсилення вже наявних особистісних рис (Мазоха, 2008).

Також агресивність розглядається як провідна тенденція, під якою мається на увазі стрижневу індивідуально-особистісну характеристику, котра містить у собі й вроджену властивість темпераменту, і рису характеру, і особистісну властивість (Мазоха, 2008).

Крім цього, у науковій літературі зазначається про біполярність феномена агресивності як властивості особистості. З одного боку, агресивність у формі ворожості може проявлятися у ворожому поведінці (бійках, сварках, образах, психічному насильстві, руйнівних діях). З іншого боку, агресивність є динамічною характеристикою активності та адаптивності людини, слугує способом самозахисту, захисту своїх прав, збереження та автономності особистості. У «нормі» вона може бути соціально прийнятною та необхідною, формувати соціально-позитивну поведінку, а недостатній прояв може мати такі негативні наслідки, як конформність, пасивність у поведінці (Гайдукевич, Ложкін & Сьомін, 1997).

Також агресивність розглядається як центральна функція особистості, що виявляється в активності, цілеспрямованості, здатності ставити власні життєві цілі та відстоювати свої ідеї, прагненні до освоєння та зміни світу, до

творчої самореалізації (Аммон, 2000). Наступальність, наполегливість особистості лідерського типу, також вважається агресивністю, яка необхідна для протидії тиску середовища, сталим традиціям, консерватизму оточення, для реалізації своїх конструктивних намірів або новаторських ідей. Агресивність, що виражається у ворожості та активному прагненні до наступальних дій, може бути соціально допустимою та необхідною для адаптації властивістю особистості. Н.І. Пов'якель вважає цей компонент людської активності необхідним у творчій діяльності, без якої неможливий прогресивний розвиток суспільства та особистості (Пов'якель, 2001).

Узагальнений аналіз психологічної літератури підтверджує необхідність наявності певної міри агресивності у гармонійно розвиненій особистості, оскільки це сприяє її соціальній адаптації та здатності подолати життєві труднощі. Зокрема, позитивно налаштована агресивність сприяє розвитку наполегливості, ініціативності, цілеспрямованості у людини, допомагаючи їй успішно адаптуватися до навколишнього середовища. У випадку відсутності агресивності спостерігається пасивність, конформність, підкореність, втрата індивідуальності та зниження соціального статусу (Гайдукевич, Ложкін & Сьомін, 1997; Дроздов, 2003). Агресивність є однією з особистісних рис, яка відрізняє творчих людей від некреативних. Це пояснюється тим, що досягнення результатів діяльності часто потребує якості, яка здатна подолати та знищити перешкоди, а саме цією якістю є агресивність. Відсутність або неспроможність проявити агресивність призводить до податливості, нездатності особистості в цілому зайняти активну життєву позицію

Аналіз теоретико-методологічних праць дозволяє зробити висновок, що всі теорії, які пояснюють причини та механізми агресії, можна розділити на біологічні та соціологічні. До біологічних теорій відносять інстинктивні, етологічні та теорії пошукової поведінки. Теорія інстинкту розглядає агресивну поведінку як природжений потяг. Етологічна тлумачить прояв агресії як функцію внутрішньої агресивної енергії, яка постійно накопичується. Згідно з теорією пошукової поведінки людина народжується з потенціалом так званої конструктивної агресивності. Під цим терміном

розуміють прагнення до освоєння й зміни світу, реалізацію своїх цілей навіть у несприятливих умовах.

Психологія агресії містить у собі теоретичний та емпіричний досвід з багатьох галузей психології. Зокрема, біологічна психологія надає багато важливих висновків, включаючи зв'язок з генетичною схильністю, гормонами, вадами розвитку або пошкодженнями структур мозку та рівнями збудження кори головного мозку і нервової системи. Психодинамічні підходи та психологія тварин наголошують на агресивних потягах, а еволюційна психологія розглядає агресію з погляду факторів, пов'язаних з репродуктивним успіхом та виживанням (наприклад, домінування та потенціал володіння ресурсами).

Понад 70 років соціальна психологія надавала різноманітні рамки, з яких можна було виводити та перевіряти гіпотези про причини й наслідки агресії. Ці теорії, хоч і відрізняються один від одного, але мають тенденцію перетинатися та доповнювати одна одну.

Найпершою важливою теорією з соціальної психології була *гіпотеза фрустрації-агресії*.

У 1939 році, частково у зв'язку з Другою світовою війною, а частково у зв'язку з поширенням впливу психоаналітичних теорій у США, John Dollard та інші в 1939 році представили першу систематичну теорію агресії. Засновуючись на припущеннях психоаналітичної теорії, вони наголошували що «виникнення агресивної поведінки завжди передбачає існування фрустрації», та що «існування фрустрації завжди призводить до певної форми агресії» (Dollard, 1939).

Хоча ця теорія і має певну емпіричну підтримку, очевидним, що фрустрація не завжди призводить до агресії, і не кожен акт агресії можна прослідкувати до фрустрації. Згодом теорія фрустрації-агресії була переглянута, щоб врахувати можливість того, що фрустрація може викликати реакції, відмінні від агресії (наприклад, втечу або пошук іншого способу досягнення мети).

Найперша *теорія наuczіння* в сучасній психології пояснює поведінку з погляду класичного обумовлення — навчання асоціювати одну річ з іншою. Цей підхід, започаткований І.П. Павловим, припускає, що як тільки люди подумки пов'язують речі разом, вони стають «обумовленими» та очікуються, що вони завжди будуть відбуватись разом. Пізніше ця теорія була доповнена теорією оперантного обумовлення, розробленою Thorndike та Skinner, яка припускає, що люди більш схильні повторювати поведінку, яка була винагороджена, і менш схильні повторювати поведінку, яка була покарана. Дослідження агресії показали, що дітей можна навчити поводитися агресивно, заохочуючи агресивну поведінку (позитивне підкріплення) або усуваючи болючі наслідки після агресії (негативне підкріплення). Крім того, діти вчаться розрізняти ситуації, коли агресія має бажані наслідки, а коли ні, і узагальнювати ці знання в нових ситуаціях. Хоча такі дослідження демонструють, що агресії можна навчитися через обумовлювання (Eron, 1971), до 1960-х років було зрозуміло, що такі процеси не можуть пояснити набуття всієї вивченої агресії.

Канадський психолог Albert Bandura припустив, що соціальної поведінки, зокрема агресії, можна навчитися через спостереження та наслідування інших (тобто через наuczіння через спостереження). У його класичних експериментах діти спостерігали за фільмом, де актор бив «ляльку Бобо» кількома новими способами. Пізніше діти імітували цю поведінку за відсутності будь-якого класичного або оперантного обумовлення. Бандура також розробив концепцію вікарного наuczіння агресії та показав, що діти особливо схильні наслідувати моделі, які були винагороджені за агресивну поведінку. У теорії соціального наuczіння (пізніше названій соціально-когнітивною теорією) Albert Bandura висунув гіпотезу, що спосіб, яким люди ментально конструюють свій досвід, має вирішальне значення. Люди можуть спостерігати за актом фізичної агресії, але вони також вирішують, наскільки їй компетентність дозволяє зробити те саме і роблять припущення про нормальність або не нормальність відповідного способу реагування. Таким чином, висновки про спостережувану агресію не лише

підвищують ймовірність її імітації, але й розширюють діапазон ситуацій, на які ця реакція може бути узагальнена (Bandura, 1986). Існує значна наукова підтримка соціально-когнітивного пояснення агресії. Люди іноді наслідують агресивні моделі, особливо якщо агресивна поведінка винагороджується або здійснюється особою, яка є героєм, якою захоплюються, яка має високий статус, приваблива або подібна до неї.

Поява когнітивної психології надихнула соціальних психологів на нові підходи до агресії. На початку цього періоду дослідники вивчали, розуміння людиною фізіологічного збудження, що є попередником агресії.

Такі дослідники, як Daniel Schacter, виявили, що коли люди збуджені, вони шукають підказки в навколишньому середовищі, які допоможуть їм пояснити причину свого збудження. Daniel Schacter та його колеги виявили, що збуджені люди опиняючись в оточенні розлюченої людини, схильні когнітивно пояснювати своє збудження тим, що вони самі розлючені. Dolf Zillmann розширив цю концепцію *теорією передачі збудження ЕТТ (Excitation-Transfer Theory)* (Zillmann, 1979). Виходячи з передумов, що фізіологічне збудження, незалежно від причин виникнення розсіюється повільно, ЕТТ стверджує, що у ситуації двох збуджуючих подій розділених коротким проміжком часу, збудження від другої події включає частину збудження від першої. Однак когнітивний ярлик (cognitive label), наданий другій події, буде неправильно віднесений до всього пережитого збудження, що може призвести до неадекватно сильної реакції. Оскільки когнітивний ярлик (або атрибуція) має вирішальне значення у визначенні поведінки, сильний гнів, пов'язаний з перенесенням збудження, може зберігатися ще довго після того, як саме збудження зникне.

Поява комп'ютерів та зростаюче домінування когнітивних підходів у психології у 1980-х роках ознаменували значну зміну напряму в соціально-психологічних дослідженнях агресії. Вперше дослідники почали концептуалізувати набуття соціальної поведінки в термінах комп'ютерних процесів — введів, виводів і обробки інформації. З'явилися дві ключові теорії агресії — *теорія обробки соціальної інформації SIP (Social Information*

Processing) A. Dodge у 1980 р. та *теорія сценаріїв* L. Huesmann у 1982. Теорія SIP підкреслювала шлях яким чином люди сприймають поведінку інших і роблять припущення щодо їхніх мотивів. Ключовим поняттям теорії SIP є вороже атрибутивне упередження (*hostile attributional bias*) — тенденція інтерпретувати неоднозначні події (наприклад, коли штовхнули в коридорі) як такі, що мотивовані ворожими намірами. Це упередження було детально вивчене і виявилось, що воно надійно прогнозує агресивну поведінку (Dodge, 1980; Huesmann, 1982).

Теорія сценаріїв наголошує на набутті сценаріїв поведінки (подібно до акторського сценарію) через безпосередній досвід або навчання на основі спостережень. Через закодування в семантичній пам'яті, сценарії визначають конкретні ситуації та дають вказівки, як діяти у схожих ситуаціях. Згідно з SIP, особа, яка знаходиться в певній ситуації, спочатку аналізує сценарій, пов'язаний з цією ситуацією, бере на себе відповідну роль, оцінює доцільність або ймовірний результат реалізації сценарію і, якщо вважає його доцільним, діє відповідно до сценарію.. Якщо людина звикла реагувати на конфлікт за допомогою сценаріїв, які включають агресивну поведінку, ці сценарії можуть легше пригадуватися (тобто ставати хронічно доступними), ставати автоматичними та узагальнюватися на інші ситуації, збільшуючи ймовірність прояву агресії у все більшій кількості сфер життя.

Когнітивна теорія неосоціації CNA (Cognitive Neoassociation Theory) переформулювала гіпотезу фрустрації-агресії в рамках нових знань про нейронні зв'язки. Припускаючи, що поняття, емоції, спогади та тенденції до дії взаємопов'язані в асоціативній нейронній мережі мозку, Leonard Berkowitz стверджував, що аверсивні події, такі як розчарування, провокації або неприємне фізичне оточення викликають негативний афект, який нейронно пов'язаний з різними думками, почуттями та поведінковими тенденціями, які, своєю чергою, пов'язані як з тенденціями до боротьби, так і з тенденціями до відсічі. Залежно від особливостей людини та ситуації, один з наборів реакцій з часом буде домінувати, причому домінантні «бойові» реакції пов'язані з гнівом і з більшою ймовірністю можуть викликати агресію. Важливо, що

процеси вищого порядку, такі як припущення щодо мотивів іншої людини або обдумування наслідків агресивної реакції, можуть змусити людину стримувати агресивний імпульс у цій моделі (Berkowitz, 1989).

Наразі сучасна панівна модель агресії це *Загальна модель агресії GAM (General Aggression Model)* (Anderson & Bushman, 2002). Це біосоціально-когнітивна модель, розроблена для врахування як короткострокових, так і довгострокових (еволюційних) факторів агресії. GAM може пояснити найширший спектр агресивної поведінки, в тому числі й ті, що не пов'язані з аверсивними (шкідливими) подіями чи негативними афектами. Крім того, ця модель, має найбільшу кількість емпіричних підтверджень. GAM об'єднує попередні основні моделі агресії зі сфери соціальної психології в єдину структуру, але також включає знання з інших дисциплін психології.

Кожен випадок агресії передбачає, що людина з усіма її характеристиками (фізіологія, гени, особистість, установки, переконання, поведінкові патерни) реагує на тригер навколишнього оточення, такий як провокація, аверсивна подія або сигнал, пов'язаний з агресією.

Ці особистісні та ситуаційні змінні впливають на поточний внутрішній стан людини — когніції, афекти та фізіологічне збудження. Залежно від природи активованих структур знань (які включають афекти), а також від того, як людина збуджена, її негайною реакцією може бути імпульс до агресії. Особистість може діяти відповідно до цього імпульсу, але якщо у неї є на це час і когнітивні ресурси, і якщо негайна реакція є небажаною, настає період оцінки та переоцінки. Згодом усвідомлюються та продумуються наслідки, розглядаються альтернативні варіанти реагування і приймається зважена відповідна реакція. Поведінкові дії можуть бути агресивними чи ні, але в будь-якому випадку всі дії повертаються до безпосередньої ситуації, а також впливають на психологічну структуру людини (тобто, на її особистість).

В основі GAM лежать детальні припущення, які враховують безліч внутрішніх факторів, діапазон можливих тригерів агресії, внутрішні психологічні процеси, а також засоби, за допомогою яких поведінка

підкріплюється і засвоюється. З погляду останнього, структури знань, такі як схеми (групування знань, почуттів, спогадів, сприйняття та уявлень про типову поведінку, зосереджену навколо певної теми) та сценарії (знання про те, як люди зазвичай поведуться в певній ситуації, наприклад, під час конфлікту) є внутрішніми факторами, які можуть не лише спонукати людину до агресії зараз, але й змінюватися відповідно до її досвіду. Таким чином, досвід призводить до змін у типі, змісті та доступності структур знань, які розглядаються як основа особистості.

GAM можна використовувати для пояснення короткострокової та довгострокової агресії в різних формах і функціях, включаючи три ключові виміри: ступінь ворожого/збудженого афекту; ступінь автоматизму порівняно зі свідомим мисленням; і рівень бажання у заподіянні шкоди жертві на противагу отримані вигоди для злочинця. Такі різні явища, як сексуальна і несексуальна агресія проти жінок (Anderson & Anderson, 2008), вплив особистості на насильницькі злочини (Hosie, Gilbert, Simpson & Daffern, 2014) і десятки інших, добре пояснюються за допомогою GAM.

1.2. Агресивність як властивість особистості

О.П. Саннікова, український дослідник агресивності, пропонує новий підхід до опису структури агресивності, який базується на континуально-ієрархічному підході до вивчення властивостей особистості. Згідно з цим підходом, агресивність можна розглядати як систему компонентів, які належать до трьох рівнів: формально-динамічного, змістовно-особистісного і соціально-імперативного. *Перший рівень* включає всі властивості, які відображають динаміку психічних явищ та індивідуальні властивості конституціонального характеру. Це означає, що на цьому рівні враховуються всі аспекти, пов'язані зі зміною стану та реакційності особистості. *Другий рівень* включає особистісні властивості, такі як спрямованість, мотиваційна сфера, сфера потреб та інтересів. Ці властивості визначають особистісні характеристики, які впливають на прояв

агресивності. До *третього рівня* відносяться уявлення особистості про суспільство, мораль, норми, культуру, знання тощо.

Зона перетину першого і другого рівнів містить якісні особливості психологічних складових темпераменту й особистості. За змістом якісний рівень відображає психологічну сутність феномена, в такому випадку – агресивності, яка полягає у специфічному ставленні до об'єкта, взаємодії з ним і певній спрямованості на об'єкт (Саннікова, 2003; Саннікова, 1996).

Можливо припустити, що в рамках цієї структури агресивність слід розглядати на формально-динамічному, якісному, змістовно-особистісному та соціально-імперативному рівнях особистості. На формально-динамічному рівні агресивність проявляється у динамічних характеристиках, які відображають такі особливості виникнення проявів агресивності, як специфіка появи, протікання, сила, глибина переживання, швидкість протікання, тривалість, стійкість, експресивна виразність. На якісному рівні (межа між формально-динамічним і змістовно-особистісним рівнями) агресивність включає характеристики, які відображають психологічну сутність досліджуваного явища. На змістовно-особистісному рівні агресивність може проявлятися через характеристики, пов'язані зі спрямованістю особистості та її мотиваційною сферою. До змістовних характеристик агресивності відносяться здатність до вольової регуляції поведінки особистості, агресивна спрямованість на певні об'єкти та стимули, які мають особливу значущість для суб'єкта. На рівні особистого досвіду (межа між змістовно-особистісним та соціально-імперативним рівнями) агресивність проявляється у виборі індивідуальних стратегій поведінки в ситуаціях, що викликають агресивну реакцію. Ці стратегії є результатом попереднього досвіду та впливають на подальшу реакцію особистості. На цьому рівні самооцінка власної агресивності, формування агресивних звичок, навичок та стереотипів (Baron, & Richardson, 1994) виступають як складові агресивності, що сприяють регулюванню взаємодії особистості з соціумом.

На рівні соціальних імперативів агресивність може включати систему знань про прийняті в суспільстві норми агресивних проявів особистості.

Морально-етичні та юридичні норми агресивності закріплені в громадській думці й кримінальному кодексі та ґрунтуються на внутрішньогрупових нормах, ціннісних орієнтаціях, властивих певному класу, групі. Релігійні норми, які є найдавнішими, вбирають у себе за змістом багато норм права, моралі, традицій і можуть регулювати агресивні думки та емоції (Neckhausen, 2008). Будь-яка культура декларує і санкціонує свої специфічні норми та критерії, тим самим визначаючи, що можна вирішувати, що забороняти та що заохочувати. Культурні стереотипи сучасного суспільства пропагують досить агресивні методи розв'язання проблем, навчають суперництва, напористості й використання силових засобів (Тополов, 2006).

Тож, *емоційний компонент* агресивності представлений такими переживаннями, як гнів, роздратування, образа, ворожість, підозрілість, злість, заздрість. Б.А. Базима в структурі агресивної поведінки називає ворожість як емоційно-особистісний компонент. Ворожість, на його думку, є емоційно-особистісним негативним ставленням суб'єкта до інших суб'єктів або об'єктів. В основі ворожості лежать емоції гніву, огиди, презирства, а також страху (Базыма, 1997).

Когнітивний компонент агресії полягає у спроможності орієнтуватися та розуміти ситуацію, аналізувати й оцінювати загрозу, визначати об'єкт для нападу, встановлювати засоби для атаки, формувати наміри щодо завдання шкоди об'єкта ворожості. Іншими словами, це процес інтерпретації негативних дій та визначення реакції на них. Leonard Berkowitz у своїй неасоціативній когнітивній моделі пропонує схему, за якою особистість діє в несприятливій ситуації. Боротьба з агресивними думками, спогадами та поведінковими проявами включає оцінку початкової ситуації, передбачення можливих наслідків, згадки про подібні випадки в минулому та врахування соціальних норм. Heinz Neckhausen, узагальнюючи теоретичні й експериментальні дослідження різних психологів, розглядає особливості когнітивного компонента агресії. Він підкреслює, що людині потрібно в кожній конкретній ситуації оцінювати мотиви, які лежать в основі агресивної поведінки іншої особи, ставити себе на її місце, враховувати доцільність

агресивних дій у відповідь, а також іноді виправдовувати себе після вчинення агресивного акту. При цьому для початку агресії людині достатньо знань або припущень про те, що інший має ворожі наміри (Heckhausen, 2008).

Поведінковий компонент агресивності розглядається як готовність до здійснення агресивних дій. Цей аспект може проявлятися у виразних жестах та рухах, у міміці, пантоміміці, у голосі (темп, тембр, гучність, сила, інтонація голосу і т.п.), вербально (у словах та висловлюваннях) або фізично в конкретних діях та вчинках (пряма або непряма агресія). Формою негативного ставлення, що проявляється у поведінці, може бути реакція опозиції (демонстративні дії негативного характеру), відмови (непокора вимогам), ізоляції (прагнення уникнути небажаних контактів), упертості, зневажливого ставлення, відмови від допомоги, гостра іронія або злий жарт. Агресивні думки та емоції можуть бути виражені різними способами, такими як негативні відгуки, критичні зауваження, погрози, прокляття, докори, нав'язування своєї думки, перебивання співрозмовника, бравада та дезінформація. Також відомі такі форми агресивних проявів, як примушення, деструктивна критика та ігнорування. Примушення означає залякування можливими наслідками та загрозу покарання. Деструктивна критика виявляється у вигляді зневажливих висловів і грубих висміювань учинків, зовнішності, швидкості реакції. Ігнорування належить до пасивно-агресивного реагування особистості, воно може виражатися у вигляді умисної неуваги, неуважності відносно партнера, відсутнього погляду у відповідь на питання.

Спонукальний компонент може виникати як мотиваційний чинник агресивної поведінки, оскільки він часто активізується, коли особистість виявляється позбавленим засобів задоволення якої-небудь потреби, тобто слугує мобілізаційною силою, спрямованою на припинення стану позбавлення. Агресивне спонукання може виявлятися у вербальній, фізичній або непрямій формі агресії як в емоціогенних, так і нейтральних ситуаціях. Heinz Heckhausen розглядає спонукання до агресії як агресивну тенденцію, яку слід відрізнити від агресивної поведінки (Heckhausen, 2008).

Контрольно-регулятивний вказує на рівень активності, спрямованої на контроль над своїми емоціями, думками та реакціями. Цей компонент може бути найскладнішим, оскільки бажання регулювати свої агресивні вияви є соціально прийнятним і може залежати від різних факторів. Наприклад, у тривожної людини цей аспект агресивності може бути дуже вираженим через страх перед покаранням. Почуття провини може виступати як механізм, що регулює агресивні емоції та реакції, або емпатія до людини, яка викликала спонукання до агресії. Також на вияв агресивності можуть впливати властивості темпераменту.

Таким чином, аналіз наукових досліджень дозволяє виділити й описати в структурі агресивності емоційний, когнітивний, поведінковий, спонукальний і контрольно-регулятивний компоненти (Мазоха, 2008).

Ймовірно, індивідуально-психологічні особливості агресивності можуть виявлятися і в психологічному портреті людей з різною специфікою агресивності. Для того, щоб вивчити психологічні характеристики особистості з різним ступенем і особливостями агресивності, доцільно проаналізувати роботи, в яких досліджується взаємозв'язок агресивності з широким спектром властивостей особистості.

1.3. Взаємозв'язок між рівнями агресивності, емоційною реактивністю та окремими характеристиками особистості

Агресивність, яку ми розглядаємо як стійку характеристику, включена в системну організацію особистості, тому її доцільно розглядати в контексті широкого спектра властивостей особистості. Агресивність часто асоціюється з емпатією (Castillo & Salguero, 2013), локусом контролю, тривожністю (Третьяков, 2005; Крайнюк, 1999), відчуттям провини (Heckhausen, 2008); авторитарністю; збудливістю нервової системи (Третьяков, 2005).

Так, на думку І. С. Мазохи, агресивність взаємопов'язана з рівнем розвитку емпатії, локусом контролю, тривожністю, відчуттям провини, авторитарністю, домінантністю, інтолерантністю як рисами особистості. При

цьому, залежно від структурно-функціональних взаємозв'язків агресивності з іншими властивостями особистості, вона виявляється або в соціально-позитивній, активній цілеспрямованій поведінці, або в делінквентній чи кримінальній поведінці. І. С. Мазоха аналізує емпіричні дослідження, в яких встановлено взаємозв'язок агресивності з емпатією, локусом контролю, тривожністю і відчуттям провини (Мазоха, 2008). В роботі Deborah Richardson та Robert Baron теж розглядаються зв'язки агресивності з локусом контролю та тривожністю (Baron & Richardson, 1994).

Аналіз теоретичних досліджень щодо проблеми агресивності підтвердив, що найбільш дискусійним питанням є її взаємозв'язок з емпатією, локусом контролю, тривожністю та відчуттям провини. Деякі психологи розглядають цей зв'язок дуже прямолінійно, вважаючи вищезгадані особливості особистості монолітними утвореннями, не звертаючи уваги на їх внутрішню структуру та якісну специфіку.

Так, наприклад, емпатія може вплинути на переживання агресивності, оскільки співпереживання і співчуття протистоїть бажанню заподіяти шкоду цій людині та гальмують агресію (Baron & Richardson, 1994). За Heinz Neukhausen, емпатія є процесом, який стримує агресію, оскільки здібність і готовність до співпереживання впливає на зниження агресивності, а також вказує на те, що люди з внутрішнім локусом контролю агресивніші, ніж із зовнішнім. Емпатія може мати егоїстичну й альтруїстичну спрямованість, тобто вона може бути використана як для власних інтересів, так і для інтересів інших людей. Автор розрізняє такі типи осіб, як свідомо-емпатійний, інтелектуальний та бездієво-емпатійний. Свідомо-емпатійний тип характеризується виявленням усіх компонентів емпатії, за винятком емоційної емпатії, тому агресивна особистість такого типу може розглядатися як емпатична для навколишніх та самою особистістю. Це може проявлятися у замаскованій агресивній поведінці, коли агресивні тенденції до інших людей реалізуються під виглядом допомоги та участі. Така поведінка характеризується неузгодженістю мотиву та дії, коли байдужість до почуттів іншої людини поєднується з наданням допомоги з

корисливими метама. Іноді пригнічена ворожість може бути замінена щедрістю, жалісливістю, послужливістю та влєсливістю (Neckhausen, 2008) Згідно з І. С. Мазохою, форма агресивності може впливати на розвиток емпатійних властивостей. Наприклад, конструктивна форма агресивності пов'язана з розвиненими емпатичними здібностями, здатністю до співчуття, співпереживання та емоційного «включення» у світ іншої людини. Тому зв'язок між агресивністю та емпатією не є однозначним: вона може стримуватися емпатією або виявлятися у поведінковій емпатії як свідомий інструментальний засіб або пригнічуване вороже ставлення (Мазоха, 2008).

Останній метааналіз досліджень зв'язку та емпатії виявив дещо обмежену кількість та якість досліджень, на які б можна було опиратись стверджуючи пряму кореляцію агресії та емпатії (Vachon, Lynam & Johnson, 2014).

Деякі науковці наголошують на тому, що агресивна особистість часто має зовнішній локус контролю, оскільки такі особи в несприятливих умовах звинувачують інших людей або долю, тому в невдачах вони проявляють себе агресивно. Думка інших дослідників полягає в тому, що ймовірність використання агресії для досягнення бажаної мети, маніпулювання іншими людьми, що може виявитися у формі інструментальної та ворожої агресії, більш характерна для людей з внутрішнім локусом контролю. Відповідні особи, навпаки, ймовірно, не вдаються до агресії, оскільки вони впевнені, що своїми діями не можуть вплинути на поведінку іншої людини, тому іноді проявляють лише ворожу агресію. Експериментальні дослідження свідчать про те, що екстернальні особи, які мають фаталістичне, песимістичне ставлення до багатьох життєвих ситуацій, реагують менш агресивно, ніж інтернальні (Baron, & Richardson, 1994).

Агресивність також пов'язана з тривожністю, причому думки щодо взаємозв'язку цих явищ неоднозначні. Деякі дослідники розглядають зв'язок агресивності з підвищеною тривожністю, яка виникла внаслідок непереборності життєвих труднощів. Деякі автори відзначають, що тривожність впливає на збільшення рівня агресивності, оскільки тривожна

особистість сприймає поведінку навколишніх як загрозову і ворожу, тому схильна до самозахисної реакції (Глузман О.В., Мелоян А.Е. & Туз Л.Г., 2006). Інші психологи вважають, що люди з високою тривожністю менш агресивні, оскільки тривожність є регулятором, який гальмує агресію. Це твердження стосується агресивної поведінки, оскільки страх перед покаранням або громадською думкою дійсно може пригнічувати агресію, але це не означає відсутності агресивних емоцій, думок і спонукань. Так, Robert Baron та Deborah Richardson відзначають, що на зниження рівня агресії впливає ситуативна тривожність, яка виникла через можливість бути покараним або одержати несхвалення з боку суспільства, а не особистісна тривожність (Baron, & Richardson, 1994).

Агресивність може бути пов'язана з відчуттям провини, оскільки переживання провини складається з відчуття пригнічення, яке може викликати агресивність або пригнічувати її прояви. Деякі дослідники вказують на переживання провини як фактор внутрішнього гальмування агресії. Також у психологічній літературі часто зазначається, що відчуття провини може бути причиною агресивності або агресивної поведінки. Це пояснюється тим, що провину важко переносити тривалий час, тому гнів і агресія можуть стати ефективним способом звільнення від цього відчуття (Гайдукевич, Ложкін & Сьомін, 1997).

Окрім відзначених особистісних властивостей, які гіпотетично пов'язані з агресивністю особистості, і таких, що впливають на неї, виокремлюється зв'язок з індивідуально-типологічними властивостями, які представляють рівень темпераменту. Деякі автори вказують на зв'язок агресивності з екстраверсією-інтроверсією; реактивністю; психічною активністю; емоційною збудливістю, чутливістю; емоційною стабільністю; імпульсивністю; ригідністю.

Ключові аспекти аналізу емоційності, яка була об'єктом дослідження представлені в працях О. П. Саннікової. Автор розглядає емоційність як властивість особистості, яка впливає на формування не лише загальної структури, але й окремих характеристик, і є одним з психологічних факторів

діяльності. При цьому емоційність характеризується об'єднанням чотирьох основних модальностей - «радість», «гнів», «страх» і «печаль». Перевага однієї або кількох модальностей визначає тип емоційності, який виявляється у поведінці, регуляції діяльності та особистісних властивостях (комунікація, переживання кризи, емпатія, комунікативна креативність, адаптивність). Взагалі, емоційність як стійка властивість індивідуальності включає стійке ставлення до реальності, що впливає на формування характеристик особистості та зумовлює певний діапазон поведінкових реакцій індивіда та якісно-кількісне поєднання його властивостей.

Оскільки емоційність впливає на форму прояву агресивності, вона може структурувати її у певну індивідуальну систему. Дослідження показують, що емоційність має не лише регуляційну, але й селективну функцію. Ці дані дозволяють припустити, що емоційність впливає на вибір агресивних емоційних переживань, когнітивних і поведінкових моделей (Саннікова, 1996).

О.П.Саннікова, проводячи дослідження психологічних особливостей спілкування у людей з різною емоційною диспозицією, виявила наявність агресивних тенденцій у всіх емоційних типах, які схильні до переживання негативних емоцій. Згідно з результатами досліджень, у людей, які мають емоційний тип «гнів», «страх» або «печаль», спілкування супроводжується стійкими труднощами та негативними емоціями. Емоційний тип «печаль» характеризується негативним ставленням до навколишніх, виражається у поганому настрої та непривабливості навколишнього світу. Емоційний тип «страх» відрізняється боязкістю, недовірливістю та схильністю сприймати навколишній світ як ворожий. У ході спілкування люди, які переважно виражають емоції «печаль» та «страх», відчують негативні емоції, такі як роздратування, ворожість, розчарування. Ці почуття проявляються у формі пасивної поведінки, уникнення небажаного контакту, відмови від спілкування. Автор вказує на особливості взаємодії емоції «гнів» з труднощами спілкування та способами реагування на них. У модальності «гнів» полягає активна реакція на неприйняття об'єкта, яка часто має

деструктивний характер і заважає взаємодії. Люди з цією емоцією часто виявляють сердитість, реагують бурхливо на дрібниці, винуватять інших у своїх невдачах, а будь-які перешкоди викликають у них обурення, що ускладнює спілкування з навколишніми людьми. У дослідженні підкреслюється нестійкість комунікації таких осіб, оскільки через свою дратівливість та гнівливість вони ініціюють дистанціювання як самі, так і своїх співрозмовників, що ускладнює тривалість спілкування (Саннікова, 1996).

Агресивність може бути також реакцією на невизначеність, оскільки люди часто відчують стрес та тривогу у ситуаціях, коли не можуть передбачити наслідки своїх дій. Невизначеність може спричинити почуття безпорадності та втрати контролю, що, своєю чергою, може підвищити рівень агресії. Дослідження показують, що агресивна поведінка може бути способом відновлення відчуття контролю над ситуацією або захисту власного «я» від зовнішніх загроз.

Згідно з теорією фрустрації-агресії, перешкоди на шляху до досягнення цілей можуть викликати агресивність, а невизначеність часто є такою перешкодою. Інші дослідження вказують на те, що невизначеність може збільшувати агресивність через зниження самооцінки та почуття власної ефективності. Також, невизначеність може спонукати до пошуку винних, що може призвести до агресивних дій проти інших.

Психологічні дослідження підкреслюють важливість розуміння особистісних характеристик, які можуть впливати на сприйняття невизначеності та агресивність. Наприклад, люди з високим рівнем тривожності можуть бути більш схильними до агресивних реакцій на невизначеність (Norton, 2002).

У підсумку, взаємозв'язок між агресивністю та невизначеністю є складним і багатогранним, вимагаючи подальших досліджень для глибшого розуміння цих феноменів. Знання про цей взаємозв'язок може бути корисним для розробки стратегій превентивних заходів та інтервенцій для зменшення агресивної поведінки.

Отже, аналіз наукової літератури свідчить про те, що серед характеристик особистості, які гіпотетично пов'язані з агресивністю, можна виділити такі якості, як емпатія, локус контролю, тривожність, толерантність до невизначеності, авторитарність, лідерські якості та інші властивості темпераменту.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз досліджень, спрямованих на вивчення агресії й агресивності, здійснений у цьому розділі, дозволяє узагальнити уявлення про означені психологічні феномени. Під агресією розуміється специфічна форма дій людини, яка характеризується застосуванням сили відносно іншої людини або групи осіб, нанесенням фізичної чи психологічної шкоди та породжується потребою самоствердження, прагненням до досягнень, а також захисту від нав'язуваних особистості дій. Агресивність розглядається як властивість особистості, що виражається в схильності до агресивних дій у процесі реалізації власних цілей.

Наразі існує декілька концептів, що намагаються пояснити природу та теоретично обґрунтувати усі причини та наслідки агресивних проявів та створити єдину модель агресії. А саме, гіпотеза про фрустрацію-агресію, пояснення відповідно до теорії наuczіння, теорією передачі збудження ЕТТ (Excitation-Transfer Theory), теорія обробки соціальної інформації SIP (Social Information Processing), теорія сценаріїв, Когнітивна теорія неасоціації СНА (Cognitive Neoassociation Theory). Наразі панівною є концепція ГАМ (General Aggression Model) - Загальна модель агресії, що містить у собі досягнення усіх попередніх теорій та наразі являється найбільш емпірично підтвердженою.

Визначення агресії в науковій літературі можна поділити на дві основні групи: агресія як навмисна деструктивна поведінка, що заподіює шкоду і завдає збитку іншій людині, і агресія як прояв активності, прагнення до досягнень, інструмент для самоствердження, самореалізації та домінування

над іншими. В сучасній психологічній літературі агресивність усе частіше розглядається як необхідна властивість гармонійно розвиненої особистості, оскільки її відсутність призводить до нездатності відстояти себе.

Узагальнення інформації, що існує в психологічних дослідженнях відносно агресивності, дозволило експлікувати й описати її основні характеристики, компоненти, які становлять її структуру. Серед основних показників агресивності можна виділити емоційний (стійкість емоційного переживання гніву, дратівливості, злості, люті), когнітивний (схильність до агресивних думок, настанов, мстивих планів і фантазій, інтерпретація поведінки інших людей як ворожих), поведінковий (готовність до здійснення агресивних дій, спрямованих на досягнення мети), спонукальний (наявність потреби в переживанні, обдумуванні й здійсненні агресивних дій, спонукання до вербальної, фізичної, непрямой агресії) і контрольно-регулятивний компоненти (спрямування активності особистості на контроль над своїми агресивними емоціями, думками, настановами та реакціями).

З деякими рисами агресивності різні дослідники пов'язують вияви емпатії, тривожності, лідерські якості особистості, авторитарність, екстернальну локалізацію контролю та інші властивості темпераменту і характеру.

РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ

2.1. Обґрунтування методичного забезпечення емпіричного дослідження

Для дослідження агресивності та особистісних рис особистості було використано п'ять методик:

- «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» (І.С. Мазоха в співавторстві з О.П. Санніковою)
- «Шкала інтолерантності до невизначеності IUS-12» Н. Карлетона в українській адаптації Г.М. Громової (IUS-12; R. Nicholas Carleton et al., 2007)
- Психодіагностичний модальнісний опитувальник емпатії (за авт. О.П. Саннікової)
- Рівень суб'єктивного контролю (за авт. Е.Ф. Бажина)
- Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності (адаптований варіант методики Г. Айзенка)

«Тест-опитувальник якісних показників агресивності» (І.С. Мазоха в співавторстві з О.П. Санніковою)

Опитувальник української вченої І.С. Мазохи у співавторстві з О.П. Санніковою розроблявся для багатокomпонентного аналізу агресивних проявів. Опитувальник визначає насиченість окремого компоненту у структурі агресивності особистості. В теоретичній частині ми зазначали, що існують емоційний, когнітивний, поведінковий, спонукальний та контрольньо-регулятивний. Відповідно до теоретичного обґрунтування опитувальника кожен компонент виявляє окремий аспект агресивної дії чи стану особистості. Далі зазначимо інтерпретативні викладки, щодо кожного компонента відповідно до обґрунтування зазначено в теоретичній базі опитувальника.

Емоційний компонент агресивності (ЕА). Яскраве вираження цього параметра (EA^+) свідчить про те, що особа найчастіше реагує гнівом, роздратуванням, злістю, люттям та навіть афектом. Це може стосуватись не тільки неприємних життєвих ситуацій але також невизначених та емоційно нейтральних ситуацій. Варто зазначити, що такі особистості не лише реагують роздратуванням, але й схильні до тривалих емоційних станів. Ця схильність до агресивності може стати характерною рисою особистості, що може проявлятися у домінуванні емоцій певного патерну, частому переживанні психологічного дискомфорту, афективній насиченості та систематичній напруженості. З іншого боку, слабе виявлення цього компонента (EA^-) або навіть його відсутність можуть розглядатися як протилежний полюс цього біполярного континуума.

Когнітивний компонент (КА) виявляється в особистості через її схильність до критичного ставлення до навколишніх, а також до агресивних думок, настанов, мстивих планів і фантазій. Люди з вираженим показником KA^+ сприймають вчинки та наміри інших людей як загрозу для своєї особистості та посягання на особистий добробут. Це може призводити до перебільшення труднощів, надмірної драматизації в оцінці життєвих проблем і, в результаті, до почуття фрустрації. Вони також мають підвищену чутливість до жорстокості, грубості та ворожості з боку інших людей, і розуміють таку поведінку як загрозу для себе. Це полегшує формування агресії у відповідь та навіть знаходить для неї певні виправдання. Таким чином, вираження цього показника агресивності свідчить про те, що людина специфічним чином сприймає й інтерпретує зовнішню ситуацію. Широкий спектр ситуацій, які можуть бути як реальними, так і нейтральними за своїм змістом, сприймається як спонукання до агресії «у відповідь». Слабе вираження цього компонента (KA^-) свідчить про відсутність схильності до сприйняття поведінки інших людей з позицій їх агресивних намірів, про адекватність в оцінці подій, мотивів і вчинків людей з оточення, що в цілому призводить до позитивного оцінювання будь-якої ситуації та до конструктивного розв'язання виниклих проблем.

Поведінковий аспект (ПА). Високий рівень даного показника (ПА⁺) свідчить про вираження, дії, акції, поведінку особистості, яка схильна до агресивності. Це може проявлятися у виразних жестах, рухах, міміці, у голосі (темپ, тембр, гучність, сила, інтонація голосу тощо), вербально (у словах та виразах) або фізично в конкретних діях та акціях (пряма або непряма агресія). Така поведінка особистості може проявлятися у використанні сили для досягнення бажаного, у різких та грубих відповідях людям, які не подобаються або заважають цій особистості. Іноді така людина може від злості розбити будь-який предмет або гучно ударити дверима. Суб'єкт з низьким рівнем цього аспекту (ПА⁻) не схильний до зовнішнього прояву агресії.

Спонукальний компонент (СПА). Високий рівень компонента (СПА⁺) вказує на наявність потреби у вираженні, розгляданні та здійсненні агресивних дій. Це може бути стимул до вербальної, фізичної або пасивно-агресивної поведінки як у ситуаціях з емоційним навантаженням, так і в нейтральних обставинах. Індивід з низькими показниками (СПА⁻) рідко відчуває потребу у вияві агресії.

Контрольно-регулятивний компонент (КРА). Високий рівень прояву показника (КРА⁺) свідчить про те, що особистість активно займається контролем над своїми емоціями, думками, настановами та реакціями. Така людина виявляє себе як стримана особа, яка не підвищує голос і не виявляє агресивних спонукань. Коли виникає потреба в агресивній поведінці, вона намагається регулювати та контролювати її. З низьким рівнем прояву цього показника (КРА⁻) особистість має обмежений контроль над своїми агресивними переживаннями, думками, діями та вчинками. Така людина часто нестримана і нетерпима до недоліків інших людей, і її легко можна спровокувати на сварку. У стані афекту вона може втратити контроль над собою, при цьому загрози висловлюються без урахування ситуації, а агресивні дії не відповідають силі об'єкта нападу.

У кожній особистості присутні як означені характеристики агресивності, так і протилежні їм прояви, проте в різних комбінаціях і різною мірою. Кожен

показник розглядається як біполярний континуум. Однак не сама наявність цих показників, а їх якісно-кількісне поєднання, їх комбінація, характеризує особливості агресивності, її специфіку, що відрізняє одного індивіда від іншого.

З метою діагностики емпатії було використано психодіагностичний модальнісний тест-опитувальник емпатії (О.П.Саннікова). Згідно з теоретичним конструктом даної методики, емпатія розглядається як інтегральна характеристика і представлена такими якісними показниками: емоційна емпатія (ЕЕ), когнітивна (КЕ), предикативна (ПЕ), дієва емпатія (ДЕ) і загальний показник емпатії (ЗПЕ), який є сумою всіх набраних балів за окремими показниками.

У дослідженні локусу контролю особистості використовується опитувальник рівня суб'єктивного контролю (Е.Ф. Бажин та ін., 1984). Автори визначають рівень суб'єктивного контролю особистості на основі наступних передумов: існує різниця між людьми у тому, як вони локалізують контроль над важливими для них подіями — екстернальний та інтернальний, і кожна людина має певну позицію на континуумі від екстернального до інтернального типу; локус контролю, який є характерним для кожної особистості, є універсальним у відношенні до будь-яких типів подій і ситуацій, з якими вона стикається.

У рамках локусу контролю автори методики визначають параметри, які є біполярними континуумами, мають два протилежні полюси показника, що характеризує певний тип локалізації контролю:

1. Шкала загальної інтернальності (ІЗ) – відображає суб'єктивний контроль над будь-якими значущими ситуаціями.
2. Шкала інтернальності в галузі досягнень (ІД) – вказує на тип суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями та ситуаціями.
3. Шкала інтернальності в галузі невдач (ІН) – показники суб'єктивного контролю щодо негативних подій та ситуацій.

4. Шкала інтернальності в сімейних відносинах (ІС) – відображає локус контролю над подіями, що відбуваються в сімейному житті.
5. Шкала інтернальності в галузі виробничих відносин (ІВ) – показує локалізацію контролю власної виробничої діяльності, відносин у колективі, кар'єрного просування тощо.

Для вимірювання інтолерантності до невизначеності використано розроблений у 2007 р. опитувальник «Шкала інтолерантності до невизначеності», коротка версія (IUS-12) за авторством Nicholas Carleton, Peter Norton, Gordon Asmundson. Українську адаптацію, з урахуванням етнолінгвістичних особливостей популяції, було здійснено українською вченою Громовою Г. М. (Громова, 2022). Опитувальник містить дві субшкали, що вимірюють рівні «прогностичної тривоги» (ПТ) та «гнітючої тривоги» (ГТ).

Шкала ПТ описує когнітивний компонент ставлення до невизначеності (усвідомлені очікування та переконання щодо майбутнього і невизначеності). Значною мірою корелює з ситуативною тривожністю. Високий рівень прогностичної тривоги свідчить про занепокоєння щодо майбутнього і переконання про необхідність контролювати та передбачати максимальну кількість подій свого життя. Цей компонент корелює з високим рівнем занепокоєння та obsesивно-компульсивною симптоматикою у вираженні соматичних реакцій.

Запитання шкали ГТ більше стосуються тілесно-емоційних реакцій на ситуації невизначеності та несподіваних подій. Тому шкала «гнітючої тривоги» має міцний значущий зв'язок і з особистісною тривогою, і із ситуативною, оскільки соматичні прояви тривоги (труднощі з концентрацією, розгубленість і т. ін.) є однаковими незалежно від її джерела.

Також використовується опитувальник «Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності» є адаптованим варіантом методики Г. Айзенка. Методика складається із 40 питань та спрямована на визначення рівня таких станів як тривожності, агресивності, фрустрації та ригідності.

2.2. Характеристика вибірки

Загальна вибірка представлена 70 респондентами, серед яких 60% - жінки, та 40% - чоловіки (Рис. 2.1). Загальна характеристика осіб, що брали участь в опитуванні – люди, що зазнали наслідків подій військового вторгнення РФ у 2024 році, та залишились в Україні чи виїхали з України після вторгнення РФ.

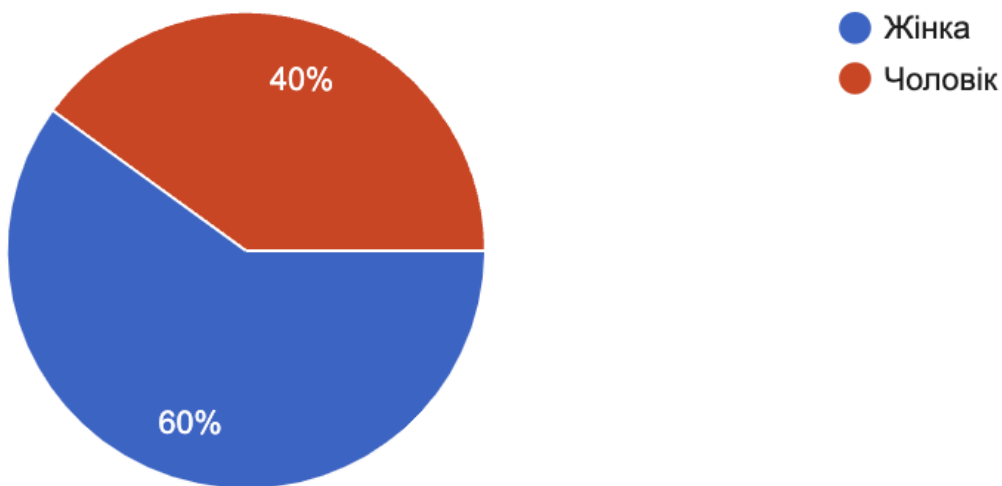

Рис. 2.1. Діаграма розподілу респондентів за статтю
Віковий розподіл зазначений на Рис. 2.2

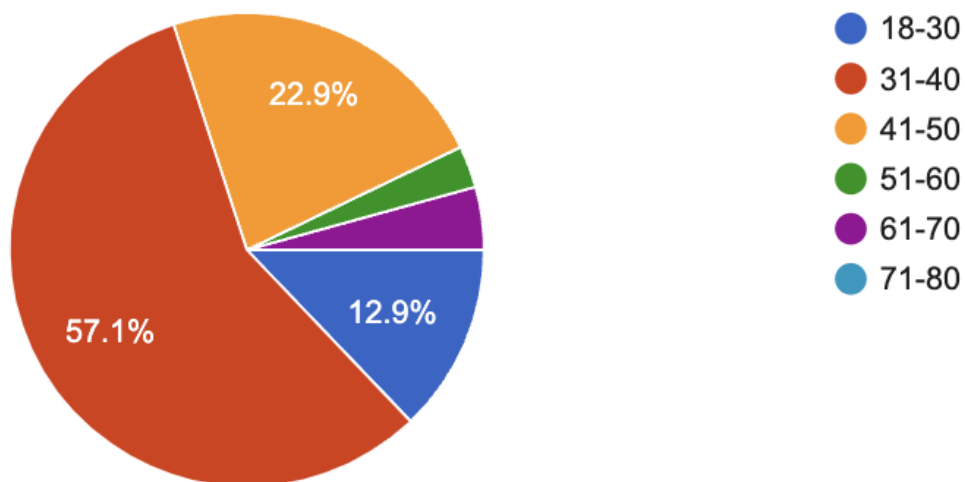

Рис. 2.2. Діаграма розподілу респондентів за віком

Висновки до другого розділу

Послідовно розглянуто методики, що використовувались для проведення емпіричного дослідження. Зокрема це «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» (І.С. Мазоха), «Шкала інтолерантності до невизначеності IUS-12» Nicholas Carleton, Peter Norton, Gordon Asmundson (Г.М. Громова), психодіагностичний модальнісний опитувальник емпатії (за авт. О.П. Саннікової), рівень суб'єктивного контролю (за авт. Е.Ф. Бажина), «Самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності (адаптований варіант методики Г. Айзенка).

Для дослідження сформовано вибірку у 70 осіб, з яких 60% - жінки та 40% - чоловіки.

РОЗДІЛ ІІІ. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Аналіз надійності отриманих даних було здійснено за допомогою Cronbach's α . Результати аналізу надійності даних по кожній зі шкал зазначено у таблиці 3.1

Таблиця 3.1.

Показник надійності α -Cronbach	
Агресивність	0.819
Інтолерантність до невизначеності	0.859
Емпатія	0.678
Рівень суб'єктивного контролю	0.582
Тривожність	0.779
Фрустрація	0.782
Агресивність	0.701
Ригідність	0.648

Далі представлено інтерпретацію описових статистик.

Описові показники для *агресивності* у розрізі статевої приналежності представлено у таблиці 3.2

Таблиця 3.2.

Описові характеристики компонентів агресивності за статевим розподілом

	Стать	Середнє арифметичне значення (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
ЕА	чоловік	20.71	21.00	5.44
	жінка	20.57	20.00	5.49
КА	чоловік	14.36	14.50	6.08
	жінка	14.93	15.00	5.30
ПА	чоловік	16.36	15.50	5.69
	жінка	16.90	16.00	5.49
СПА	чоловік	14.64	12.00	8.47
	жінка	19.10	17.50	6.62
КРА	чоловік	25.07	26.00	4.77
	жінка	21.36	21.50	5.38

З огляду на те що опитувальник агресивності не визначає специфічні рівні агресивності, а кожен показник розглядається як біполярний континуум

тому доречно говорити лише про «занижені» або «завищені» показники агресивності. Відповідні показники можуть варіюватись від 0 балів до 40 (максимальна кількість балів, що може надати респондент для субшкали).

Слід зазначити, що показники ЕА, КА, ПА не відрізняються за середніми значеннями для жінок та чоловіків. Тобто респонденти нашої вибірки за цими показниками схожі у проявах не залежно від статі.

Рівень СПА хоча і нижчий за середній показник для чоловіків та жінок, але виражена нерівність цього показника за статтю. Для жінок він становить 19.10, а для чоловіків - 14.64.

Слід також звернути увагу, що жінки так само як чоловіки мають показник КРА вищий за середній. У чоловіків цей показник більший за показника у жінок. 25.07 проти 21.36.

Хочемо також зазначити майже однаковий показник ЕА для чоловіків та жінок (20.71 та 20.57 відповідно). Можна припустити, що як чоловіки та і жінки на однаковому рівні реагують злістю, гнівом та роздратуванням. Можливо це розглядається як «екологічний» спосіб проявити агресивність.

У порівнянні значення показників між собою, виділимо найбільше та найменше значення. Найвище середнє значення у вибірці серед усіх показників має КРА (25.07 у чоловіків та 21.36 у жінок), що може вказувати що більшість респондентів проявляють загальний контроль над своїми емоціями, думками, настановами та реакціями. Попри дуальність агресивності як конструктивного та деструктивного вияву, агресивна поведінка все-таки соціально неприйнятна та потребує поведінкового контролю. Люди воліють бути більш стриманими, не підвищувати голос, не проявляти власні агресивні спонукання.

Найнижчий показник у вибірці має КА (14.93 для жінок та 14.36 для чоловіків). Нижче за середній рівень показника свідчить, що респонденти у вибірці не схильні до сприйняття поведінки інших людей з позицій їх агресивних намірів та знаходяться у здатності адекватно оцінити події, мотиви та вчинки навколишніх людей.

У таблиці 3.3 наведено результати за критерієм нормальності Shapiro–Wilk.

Таблиця 3.3.

Критерій Shapiro–Wilk на нормальність розподілу показників агресивності

	W	p
ЕА	0.976	0.187
КА	0.986	0.630
ПА	0.982	0.409
СПА	0.951	0.009
КРА	0.989	0.779

З огляду на отримані дані усі показники окрім СПА мають нормальний розподіл. Мале значення p (<0.05) вказує на можливу не нормальність розподілу відповідей за показником СПА. Будемо це врахувати у подальшому аналізі.

Розглянемо Т-критерій для двох незалежних сукупностей. Поділимо нашу вибірку за статевою приналежністю. Будемо вважати чоловіків контрольною групою, а жінок експериментальною. З огляду на те що показник СПА можливо порушує наше припущення про нормальність його розподілу відповідно до критерію нормальності, то замість коефіцієнта Student застосуємо коефіцієнт Mann - Whitney U. Дані представлені у таблиці 3.4

Таблиця 3.4.

Т-критерій для показників агресивності за статевим розподілом

	Коефіцієнт	Т-критерій	p	Статистична похибка	95% довірчий інтервал	
					від	до
ЕА	Student's	0.107	0.915	1.33	-2.52	2.807
КА	Student's	-0.417	0.678	1.37	-3.31	2.166
ПА	Student's	-0.403	0.688	1.36	-3.26	2.166
СПА	Mann–Whitney U	373	0.010	-	-8.00	-1.00
КРА	Student's	2.959	0.004	1.26	1.27	6.219

Вірогідність p (α -рівень) для показників СПА та КРА має значення <0.05 тому можна припустити, що у популяції середній рівень СПА та КРА для жінок та чоловіків не однаковий. Це статистично підтверджує наші попередні спостереження за цими показниками на основі середніх значень у вибірці.

Відповідно до співвідношення середніх значень СПА у чоловіків (19.10) та жінок (14.64), що зазначались раніше, можна зробити припущення, що показник СПА у загальній популяції більше у жінок ніж у чоловіків.

З огляду на те що описує СПА, а це зокрема потреба у вираженні, розгляданні та здійсненні агресивних дій, то можна припустити, що жінки у загальній популяції відчують більшу потребу у вираженні агресивних дій ніж чоловіки. Певні соціально-культурні норми та стереотипізація агресивності жінки деяким чином створює очікування, що рівень агресивності у жінок нижчий ніж у чоловіків. Це може додатковим чином обмежувати агресивні реакції у жінок та провокувати збільшене відчуття потреби в агресивних діях.

Схожа ситуація і з показником середніх значень КРА. У чоловіків він становить 25.07, а у жінок 21.36.

Тому можна вважати, що показник КРА у загальній популяції більше у чоловіків ніж у жінок. Можна зробити припущення, що чоловіки більш схильні до контролю над своїми емоціями, думками, настановами та реакціями.

Описові показники для *інтолерантності до невизначеності* у розрізі статевої приналежності представлено у таблиці 3.5

Таблиця 3.5.

Описові характеристики інтолерантності до невизначеності за статевим розподілом

	Стать	Середнє арифметичне значення (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
ПТ	чоловік	15.46	16.00	2.22
	жінка	15.43	15.00	2.42
ГТ	чоловік	10.39	11.00	2.02
	жінка	10.12	10.00	2.17

Шкали прогностичної та гнітючої тривоги мають максимально можливий бал 35 та 25 відповідно. Видно, що респонденти мають дещо нижчий показник за середній рівень. ПТ – 15.43 у жінок та 15.46 у чоловіків. ГТ – 10.12 у жінок та 10.39 у чоловіків. На основі цих показників можна зробити обережне припущення, що загальний рівень занепокоєння щодо

майбутнього і переконання про необхідність контролювати та передбачати максимальну кількість подій свого життя дещо занижений. Рівень особистісної тривоги на що указує показник ГТ теж дещо занижений. Така ситуація може пояснюватись третім роком повномасштабної війни та певним від цього виснаженням у людей чи сприйняттям майбутнього як невідворотного важкого часу.

У таблиці 3.6 наведено результати за критерієм нормальності Shapiro–Wilk.

Таблиця 3.6.

Критерій Shapiro–Wilk на нормальність розподілу показників ІТН

	W	p
ПТ	0.951	0.008
ГТ	0.982	0.393

Мале значення p (<0.05) для показника ПТ вказує на можливу не нормальність розподілу відповідей за цим показником. Будемо це врахувати у подальшому аналізі.

Розглянемо Т-критерій для двох незалежних сукупностей – чоловіків та жінок. З огляду на те що показник ПТ можливо порушує наше припущення про нормальність його розподілу відповідно до критерію нормальності, то замість коефіцієнта Student застосуємо коефіцієнт Mann–Whitney U . Дані представлені у таблиці 3.7.

Таблиця 3.7.

Т-критерій за коефіцієнтом Student для показників ІТН за статевим розподілом

	Коефіцієнт	Т-критерій	p	Статистична похибка	95% довірчий інтервал	
					від	до
ПТ	Mann–Whitney U	575	0.875	-	-1.000	1.00
ГТ	Student's	0.5316	0.597	0.515	-0.754	1.30

Вірогідність p (α -рівень) для усіх показників має значення >0.05 тому можна припустити, що у популяції середній рівень ПТ та ГТ як для жінок, так і для чоловіків знаходиться на одному рівні.

Описові показники для *емпатії* у розрізі статевої приналежності представлено у таблиці 3.8.

Описові характеристики компонентів емпатії за статевим розподілом

	Стать	Середнє арифметичне значення (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
EE	чоловік	18.96	21.00	5.34
	жінка	23.26	23.00	4.62
KE	чоловік	23.18	23.50	4.64
	жінка	21.93	21.00	4.19
PE	чоловік	22.29	21.50	3.93
	жінка	22.29	22.00	4.32
DE	чоловік	19.50	20.00	3.90
	жінка	19.67	20.00	2.99

У таблиці 3.9 наведено результати за критерієм нормальності Shapiro–Wilk.

Таблиця 3.9.

Критерій Shapiro–Wilk на нормальність розподілу показників емпатії

	W	p
EE	0.983	0.470
KE	0.979	0.304
PE	0.977	0.232
DE	0.962	0.031

Мале значення p (<0.05) для показника DE вказує на можливу не нормальність розподілу відповідей за цим показником. Будемо це врахувати у подальшому аналізі.

Розглянемо Т-критерій для двох незалежних сукупностей – чоловіків та жінок. З огляду на те що показник DE можливо порушує наше припущення про нормальність його розподілу відповідно до критерію нормальності, то замість коефіцієнта Student застосуємо коефіцієнт Mann–Whitney U . Дані представлені у таблиці 3.10.

Таблиця 3.10.

Т-критерій за коефіцієнтом Student для показників емпатії за статевим розподілом

	Коефіцієнт	Т-критерій	p	Статистична похибка	95% довірчий інтервал	
					від	до
EE	Student's	-3.583	<0.001	1.199	-6.691	-1.90
KE	Student's	1.171	0.246	1.067	-0.879	3.38
PE	Student's	0.000	1.000	1.018	-2.032	2.03
DE	Mann–Whitney U	558	0.717		-2.000	1.00

Вірогідність p (α -рівень) для усіх показників окрім ЕЕ має значення >0.05 тому можна припустити, що у популяції середній рівень КЕ, ПЕ, ДЕ як для жінок, так і для чоловіків знаходиться на одному рівні.

Показник ЕЕ для жінок та чоловіків у популяції різний. З огляду на середнє значення ЕЕ у нашій вибірці (18.96 для чоловіків та 23.26), можна припустити, що рівень емоційної емпатії у жінок у популяції більший ніж у чоловіків. Це статистична ілюстрація, що може слугувати підтвердженням загального уявлення, що жінки більш емпатичні за чоловіків саме в емоційному проявленні.

Описові показники для *загальної інтернальності* у розрізі статевої приналежності представлено у таблиці 3.11.

Таблиця 3.11.

Описові характеристики ІЗ за статевим розподілом

	Стать	Середнє арифметичне значення (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
ІЗ	чоловік	20.96	20.50	3.58
	жінка	21.55	21.00	4.73

У таблиці 3.3.12 наведено результати за критерієм нормальності Shapiro–Wilk.

Таблиця 3.12.

Критерій Shapiro–Wilk на нормальність розподілу показника ІЗ

	W	p
ІЗ	0.975	0.174

Достатнє значення p (<0.05) для показника вказує на нормальність розподілу відповідей за цим показником.

Розглянемо Т-критерій для двох незалежних сукупностей – чоловіків та жінок. Дані представлені у таблиці 3.13.

Таблиця 3.13.

Т-критерій за коефіцієнтом Student для показника ІЗ за статевим розподілом

	Коефіцієнт	Т-критерій	p	Статистична похибка	95% довірчий інтервал	
					від	до
ІЗ	Student's	-0.554	0.581	1.05	-2.68	1.52

Вірогідність p (α -рівень) для показника ІЗ має значення >0.05 тому можна припустити, що у популяції середній рівень ІЗ як для жінок, так і для чоловіків знаходиться на одному рівні.

Описові показники для **станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності** у розрізі статевої приналежності представлено у таблиці 3.14.

Таблиця 3.14.

Описові характеристики компонентів агресивності за статевим розподілом

	Стать	Середнє арифметичне значення (M)	Медіана	Стандартне відхилення (SD)
ТР	чоловік	9.21	10.00	4.76
	жінка	11.36	12.50	5.27
ФР	чоловік	6.82	6.00	3.85
	жінка	9.50	9.00	4.93
АГР	чоловік	7.18	7.00	4.17
	жінка	9.74	10.00	4.08
РГД	чоловік	8.07	8.50	3.68
	жінка	9.00	8.00	4.26

У таблиці 3.15 наведено результати за критерієм нормальності Shapiro–Wilk.

Таблиця 3.15

Критерій Shapiro–Wilk на нормальність розподілу показника тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності

	W	p
ТР	0.945	0.004
ФР	0.971	0.102
АГР	0.974	0.163
РГД	0.983	0.455

Достатнє значення p (<0.05) для показника ТР вказує на можливу не нормальність розподілу відповідей за цим показником. Будемо це враховувати у подальшому аналізі.

Розглянемо Т-критерій для двох незалежних сукупностей – чоловіків та жінок. З огляду на те що показник ТР можливо порушує наше припущення про нормальність його розподілу відповідно до критерію нормальності, то

замість коефіцієнта Student застосуємо коефіцієнт Mann–Whitney U . Дані представлені у таблиці 3.16.

Таблиця 3.16.

Т-критерій за коефіцієнтом Student для показників емпатії за статевим розподілом

	Коефіцієнт	Т-критерій	p	Статистична похибка	95% довірчий інтервал	
					від	до
ТР	Mann–Whitney U	434	0.065	-	-5.00	~0
ФР	Student's	-2.423	0.018	1.106	-4.88	-0.472
АГР	Student's	-2.549	0.013	1.004	-4.56	-0.555
РГД	Student's	-0.942	0.349	0.986	-2.90	1.038

Вірогідність p (α -рівень) для показників ФР та АГР <0.05 тому можна припустити, що у популяції середній рівень ФР та АГР для жінок та чоловіків мають різні статистично значущі значення.

З огляду на середні значення для нашої вибірки де для ФР значення для жінок 9.50, а для чоловіків 6.82 можна припустити, що рівень фрустрованості у популяції вище ніж для чоловіків. Одне з пояснень такої ситуації може базуватись на соціально-психологічних умовах у яких опинились жінки у час проведення дослідження. Як зазначалось вище умови війни у яких перебували респонденти може різним способом впливати на психологічний стан. У час коли багато чоловіків пішли на війну, жінкам якоюсь мірою довелось брати на себе ті обов'язки які зазвичай належали чоловікові. Зазначені обов'язки та постійний страх за близьких та непередбачуване майбутнє не дає повною мірою задовольнити свої потреби у захисті, спокої, впевненості, що може породжувати більший рівень фрустрованості ніж у чоловіків.

Проведемо кореляційний аналіз усіх наших показників, щоб виявити можливі залежності між феноменами, що досліджуються. Для цього використаємо кореляційно матрицю, результат якої представлений в таблиці 3.17. Слід зауважити, що через те, що деякі показники не слідуєть нормальному розподілу, то для дослідження кореляцій між змінними використаємо коефіцієнт Spearman's ρ .

Кореляційна матриця показників агресивності з показниками інших феноменів, що досліджуються

Коефіцієнт кореляції		ЕА	КА	ПА	СПА	КРА
ПТ	Spearman's rho	0.003	0.018	-0.001	0.080	0.063
	p-value	0.978	0.881	0.994	0.512	0.602
ГТ	Spearman's rho	0.104	0.131	-0.136	0.078	-0.059
	p-value	0.393	0.278	0.260	0.519	0.629
ЕЕ	Spearman's rho	0.042	-0.228	-0.185	0.036	-0.113
	p-value	0.731	0.057	0.126	0.766	0.351
КЕ	Spearman's rho	0.010	0.058	0.063	-0.193	0.174
	p-value	0.937	0.634	0.607	0.110	0.151
ПЕ	Spearman's rho	0.121	0.221	0.213	0.130	0.080
	p-value	0.320	0.066	0.076	0.284	0.512
ДЕ	Spearman's rho	-0.027	-0.121	0.055	-0.022	-0.103
	p-value	0.827	0.319	0.650	0.855	0.394
ІЗ	Spearman's rho	0.193	0.319**	0.140	0.146	-0.056
	p-value	0.109	0.007	0.249	0.229	0.648
ТР	Spearman's rho	0.372**	-0.069	-0.054	0.215	-0.127
	p-value	0.002	0.572	0.657	0.074	0.296
ФР	Spearman's rho	0.409***	0.054	0.024	0.390***	-0.329***
	p-value	< 0.001	0.658	0.841	< 0.001	0.005
АГР	Spearman's rho	0.284*	0.373**	0.406***	0.417***	-0.457***
	p-value	0.017	0.001	< 0.001	< 0.001	< 0.001
РГД	Spearman's rho	0.464***	0.155	0.015	0.246*	-0.256*
	p-value	< 0.001	0.200	0.903	0.040	0.032

Примітка: * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

При першому досить загальному аналізі кореляція слід виділити наступні спостереження.

По-перше, відсутній хоч який-небудь статистично значущий зв'язок між компонентами агресивності та компонентами емпатії.

По-друге, відсутні кореляційні зв'язки компонентів агресивності з показниками інтолерантності до невизначеності.

По-третє, дуже цікавими виглядає зв'язок показників агресивності за опитувальником О.П. Саннікової та субшкали стану агресивності за опитувальником Айзенка. Показник АГР корелює з кожним показником компонента у структурі агресивності за О.П. Санніковою. Через те, що показник АГР відображає загальний показник агресивності немає змісту досліджувати його кореляції з показниками за шкалою О.П. Саннікової. Можна лише зауважити напрямок кореляції між ними. Показник АГР

зворотно корелює з показником КРА. Це свідчить про узгодженість вимірів, що проводять ці показники. АГР вимірює загальний рівень агресивності, тоді як КРА вимірює рівень контролю, що здійснює особистість над внутрішнім спонуканням до агресивних дій. Відповідно чим вище загальний рівень агресії, тим зворотнопропорційний рівень контролю над агресивними проявами.

Розглянемо окремо кореляційні матриці показників для жінок та чоловіків. Показник АГР включати не будемо. Кореляційна матриця показників для жінок представлена в таблиці 3.18.

Таблиця 3.18.

Кореляційна матриця показників агресивності та показників ІЗ, ТР, ФР, РГД у жінок

Коефіцієнт кореляції		ЕА	КА	ПА	СПА	КРА
ПТ	Spearman's rho	0.002	0.162	0.013	0.004	0.147
	p-value	0.992	0.305	0.936	0.98	0.353
ГТ	Spearman's rho	0.086	0.181	-0.276	0.054	-0.01
	p-value	0.59	0.251	0.077	0.734	0.951
ЕЕ	Spearman's rho	0.035	-0.453**	-0.235	-0.216	0.11
	p-value	0.827	0.003	0.135	0.169	0.487
КЕ	Spearman's rho	-0.057	0.11	0.087	-0.086	0.181
	p-value	0.722	0.489	0.585	0.588	0.25
ПЕ	Spearman's rho	0.066	0.184	0.182	0.152	0.113
	p-value	0.68	0.243	0.249	0.336	0.477
ДЕ	Spearman's rho	-0.043	0.055	0.145	0.027	-0.02
	p-value	0.788	0.728	0.359	0.867	0.899
ІЗ	Spearman's rho	0.214	0.195	0.205	0.070	-0.120
	p-value	0.174	0.215	0.192	0.660	0.448
ТР	Spearman's rho	0.455**	-0.111	-0.141	0.329*	0.028
	p-value	0.002	0.482	0.372	0.033	0.862
ФР	Spearman's rho	0.421**	-0.065	-0.219	0.436**	-0.111
	p-value	0.005	0.682	0.163	0.004	0.484
РГД	Spearman's rho	0.551***	0.084	-0.143	0.363*	-0.231
	p-value	<0.001	0.598	0.367	0.018	0.140

Примітка: * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

Як бачимо, існують статистично значущі кореляції між емоційним компонентом агресивності та тривожністю; між емоційним компонентом агресивності та фрустрацією; між емоційним компонентом агресивності та ригідністю; між когнітивним компонентом агресивності та емоційною емпатією; між спонукальним компонентом агресивності та тривогою; між

спонукальним компонентом агресивності та фрустрацією; між спонукальним компонентом агресивності та ригідністю.

Кореляційна матриця показників для чоловіків представлена в таблиці 3.19.

Таблиця 3.19.

Кореляційна матриця показників агресивності та показників ІЗ, ТР, ФР, РГД у чоловіків

Коефіцієнт кореляції		ЕА	КА	ПА	СПА	КРА
ПТ	Spearman's rho	0.009	-0.16	-0.031	0.259	-0.083
	p-value	0.964	0.416	0.874	0.183	0.676
ГТ	Spearman's rho	0.094	0.082	0.029	0.162	-0.244
	p-value	0.636	0.679	0.885	0.409	0.211
ЕЕ	Spearman's rho	0.090	0.051	-0.127	0.103	-0.134
	p-value	0.647	0.796	0.519	0.600	0.497
КЕ	Spearman's rho	0.046	-0.043	0.079	-0.245	0.048
	p-value	0.815	0.827	0.688	0.208	0.807
ПЕ	Spearman's rho	0.204	0.262	0.277	0.107	0.002
	p-value	0.298	0.177	0.154	0.586	0.992
ДЕ	Spearman's rho	-0.014	-0.326	-0.047	-0.104	-0.144
	p-value	0.943	0.09	0.814	0.599	0.465
ІЗ	Spearman's rho	0.175	0.539**	0.072	0.206	0.029
	p-value	0.372	0.003	0.715	0.293	0.883
ТР	Spearman's rho	0.286	0.011	0.041	-0.03	-0.242
	p-value	0.141	0.956	0.836	0.878	0.215
ФР	Spearman's rho	0.415*	0.289	0.311	0.220	-0.468*
	p-value	0.028	0.135	0.107	0.260	0.012
РГД	Spearman's rho	0.353	0.258	0.269	0.087	-0.262
	p-value	0.065	0.185	0.166	0.658	0.178

Примітка: * $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

Наявні кореляційні зв'язки між емоційним компонентом агресивності та фрустрацією; між когнітивним компонентом агресивності та інтернальністю; між контрольно-регулятивним компонентом агресивності та фрустрацією.

Як бачимо, що кореляційні зв'язки різняться для жінок та чоловіків. Тому будемо їх аналізувати окремо порівнюючи у тих парах де зберігається статистична значущість як для жінок, так і для чоловіків.

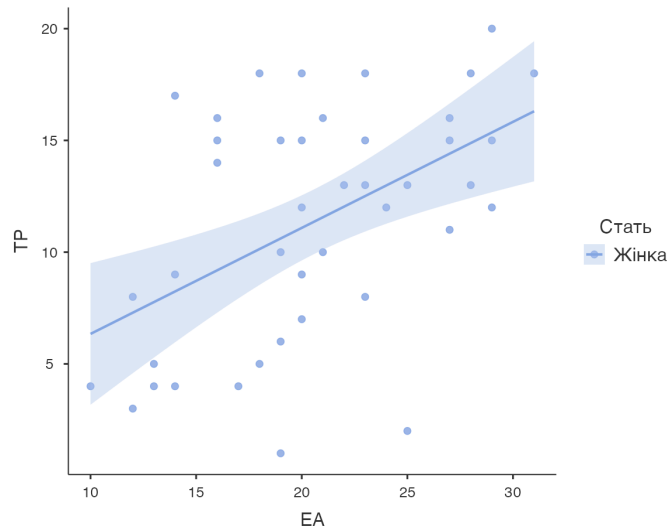

Рис. 3.1. Діаграма розсіювання показників емоційного компонента агресивності (ЕА) та тривоги (ТР) у жінок

Досить вагомий коефіцієнт залежності емоційної агресії та рівня тривоги. Можна припустити, що традиційні ролі жінок, які часто включають піклування про інших, можуть збільшувати стрес та тривожність, особливо в умовах, коли вони відчують загрозу безпеці своїх близьких. В умовах стресу, таких як війна, тривожність зростає, що, своєю чергою, може підвищувати рівень емоційного агресивного реагування.

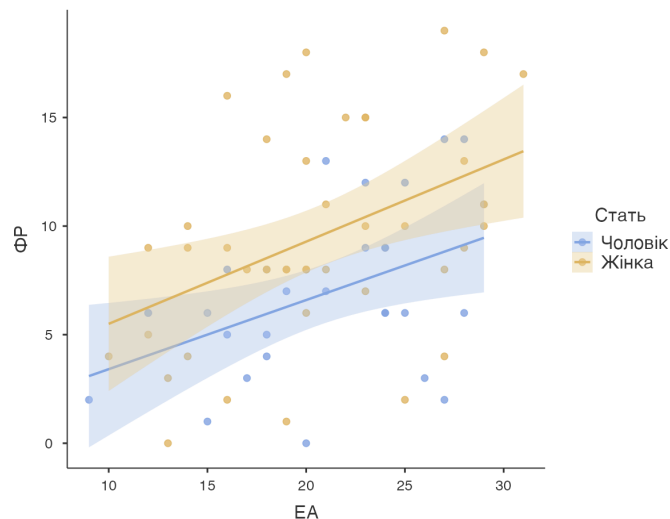

Рис. 3.2. Діаграма розсіювання показників емоційного компонента (ЕА) та фрустрації (ФР) у жінок та чоловіків

Фрустрація це стан, коли різного роду життєві чи психологічні перешкодження не дозволяють досягти бажаних цілей, викликаючи відчуття

розчарування та невдачі. Згідно з теорією фрустрації-агресії J. Dollard високий рівень фрустрації може призвести до агресії як реакції на нездатність задовольнити свої потреби та бажання. Часто агресія є способом виплеску накопиченого негативу та стресу, що виникає внаслідок фрустрації. У жінок та чоловіків можуть бути різні способи вираження фрустрації, але обидві статі можуть вдаватись до емоційних агресивних реакцій, коли відчують себе безсилими перед обставинами.

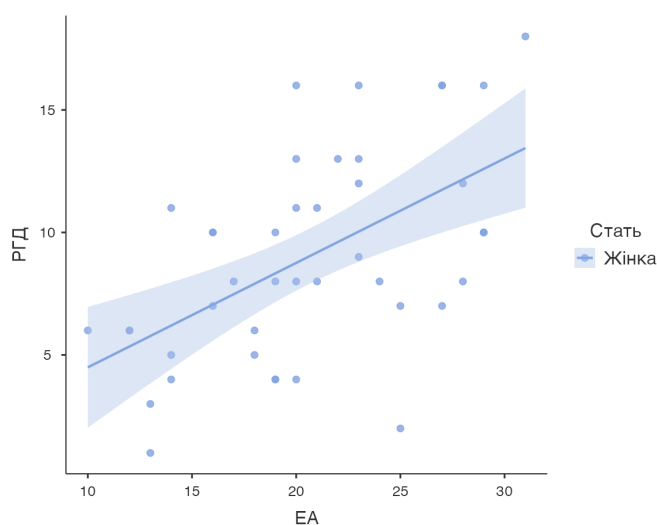

Рис. 3.3. Діаграма розсіювання показників емоційного компонента агресивності (ЕА) та ригідності (РГД) у жінок

Вищезазначені дані про пряму залежність емоційної агресії та ригідності, на наш погляд, може мати наступне пояснення. Ригідність характеризується схильністю до «застрягання» на будь-якій активності (думках, почуттях, діях). Високий рівень емоційної агресії може провокувати застрягання в агресивних думках, що і призводить до відповідного рівня ригідності.

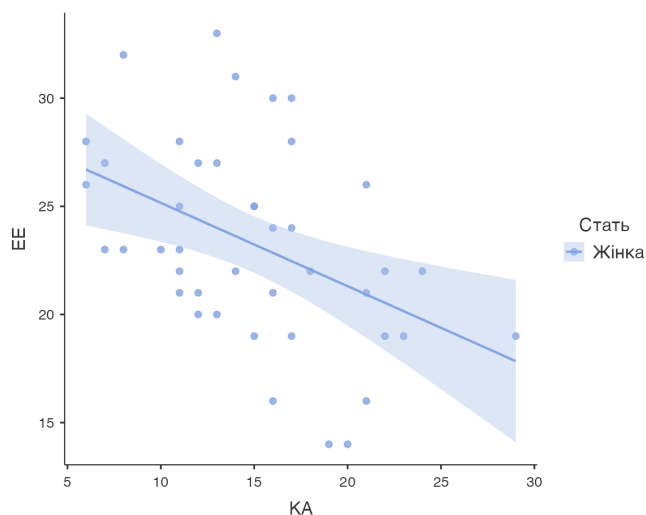

Рис. 3.4. Діаграма розсіювання показників когнітивного компонента агресивності (КА) та емоційної емпатії (ЕЕ) у жінок

Цікава спостерігається зворотна залежність когнітивного компонента агресії з емоційною емпатією у жінок. Це може бути пояснено наступним чином. Когнітивний компонент агресії включає усвідомлене сприйняття та оцінку ситуації як загрозливої, що може викликати агресивну поведінку. Високий рівень КА свідчить про те, що людина специфічним чином сприймає й інтерпретує зовнішню ситуацію. Емоційна емпатія, навпаки, відображає здатність відчувати та розуміти емоції інших, що сприяє соціальній згуртованості та кооперації. Високий рівень емоційної емпатії може зменшувати когнітивну агресивність, оскільки особа стає більш емоційно чутливою до інших людей, що зменшує схильність до критичного чи підозрілого ставлення до навколишніх людей. Таким чином, жінки з високим рівнем емпатії можуть бути менш схильні ставитись до людей чи ситуацій, як до джерела загрози власної безпеки.

У ситуації з чоловіками ми не виявили кореляції у показниках КА та ЕЕ. Якщо не враховувати недостатню репрезентацію чоловіків у нашій вибірці, то пояснення відсутності залежності можна сформулювати наступним чином. Припускаємо, що чоловіки в умовах війни мають підвищене відчуття небезпеки за боку інших чоловіків чи навіть жінок, що нівелює можливо незначний вплив емпатії на когнітивну агресію.

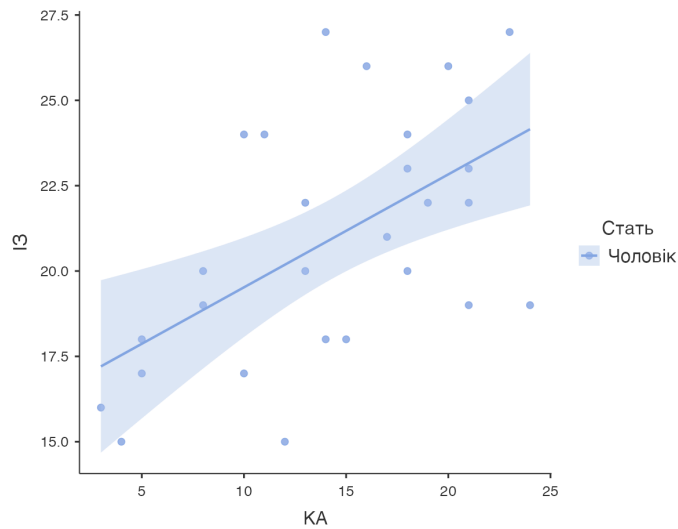

Рис. 3.5. Діаграма розсіювання показників когнітивного компонента агресивності (КА) та загальної інтернальності (І3) у чоловіків

Нагадаємо, що загальна інтернальність відображає переконання людини в тому, що вона може контролювати події свого життя. Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над ситуаціями життя. Такі люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті були результатом їхніх дій. Можна зробити обережне припущення, що, інтернальність пов'язана з ворожою інтерпретацією поведінки навколишніх людей як елементом контролю ситуації. Це припущення потребує додаткових досліджень.

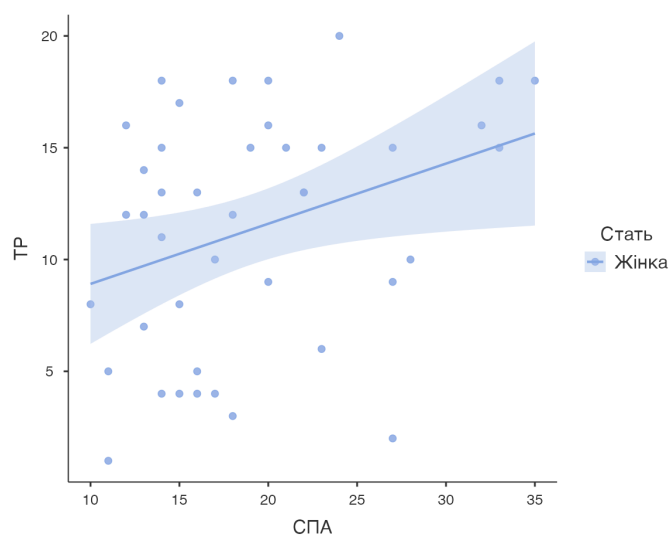

Рис 3.6. Діаграма розсіювання показників спонукального компонента агресивності (СПА) та тривоги (ТР) у жінок

Спонукальний компонент агресивності свідчить про потребу в обмірковування або переживання здійснення агресивних дій. Можемо зробити припущення, що вищий рівень тривоги спонукає до обмірковування або переживання здійснення агресивних дій над об'єктом тривоги (або його заміником) як можливий спосіб зняття рівня тривоги. В умовах теперішні вийти уявне здійснення агресивних дій стосовно ворога, як акт помсти, може знижувати рівень тривоги та каналізувати тривожний запит на справедливість. Каузальність подібного припущення потребує звичайно додаткового дослідження.

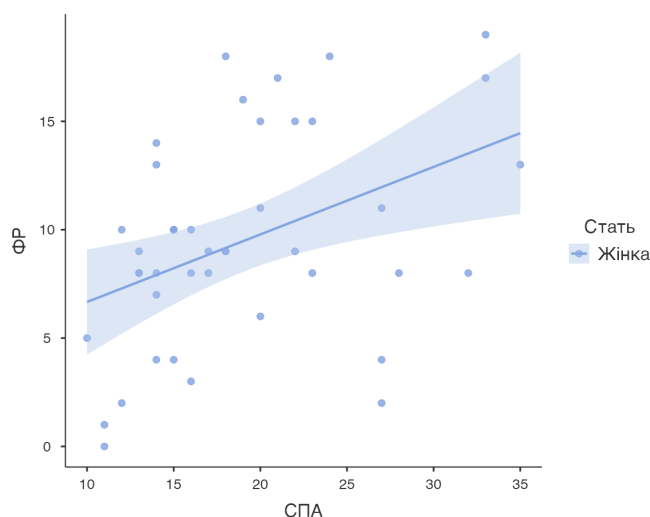

Рис 3.7. Діаграма розсіювання показників спонукального компонента агресивності (СПА) та фрустрації (ФР) у жінок

Каузальність вищезазначених феноменів потребує додаткового дослідження. Можемо припустити інтерпретацію в різні боки залежності. З одного боку потреба в переживаннях агресивних дій може провокувати фрустраційні переживання через те, що не відбувається задоволення агресивних потреб. З іншого боку незадоволеність потреби можуть провокувати агресію суто уявного характеру.

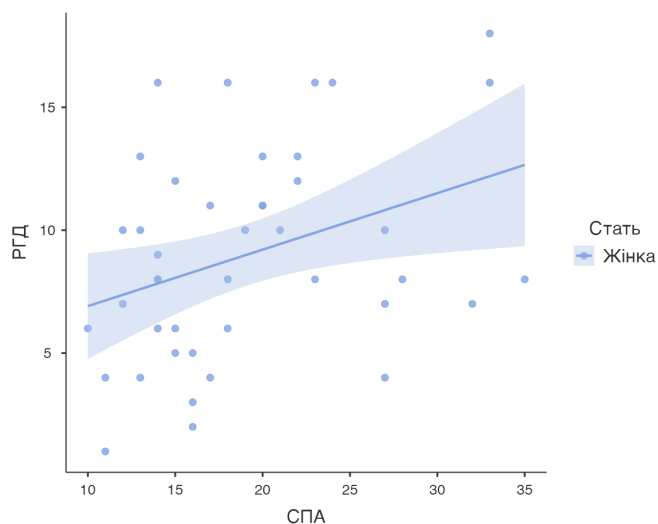

Рис 3.8. Діаграма розсіювання показників спонукального компонента агресивності (СПА) та ригідності (РГД) у жінок

Дану залежність можна обережно описати як залежність умовно кількісного переживання агресивних думок від рівня ригідності мислення, що негативно впливає на вольовий контроль за агресивними думками та потребами в мисленнєвому акті агресії.

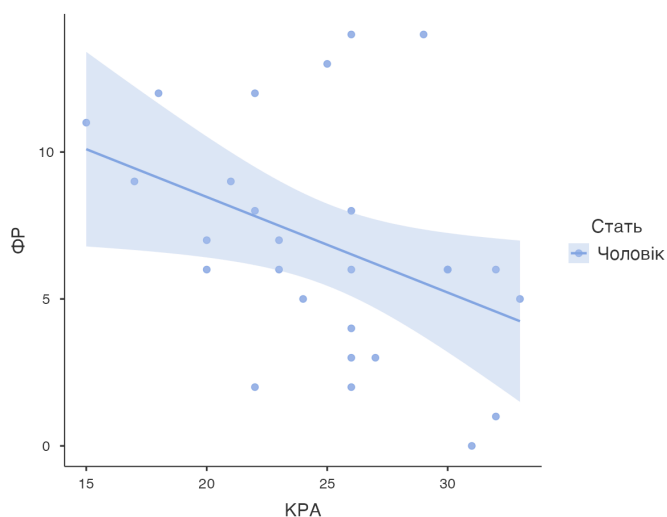

Рис 3.9. Діаграма розсіювання показників контрольно-регулятивного компонента агресії (КРА) та фрустрації (ФР) у чоловіків

Дана діаграма ілюструє обернену залежність контрольно-регулятивного компонента агресії від рівня фрустрації, що можна інтерпретувати, як наявність залежності між рівнем самоконтролю особистості та рівнем в цілому спокійного відношення до життєвих перешкод. Через те, що дана

залежність на рівні статистично значущої величини спостерігається лише у чоловіків, можна допустити наявність особливого фактора, що діє саме для вибірки чоловіків. В даному випадку війна може пояснювати, те що емоційно вольовий контроль зменшує як агресивну компоненту, так і рівень переживань від незадоволених потреб. Може наявна думка, що в умовах війни, чоловік не має право переживати незадоволеність «цивільних» потреб.

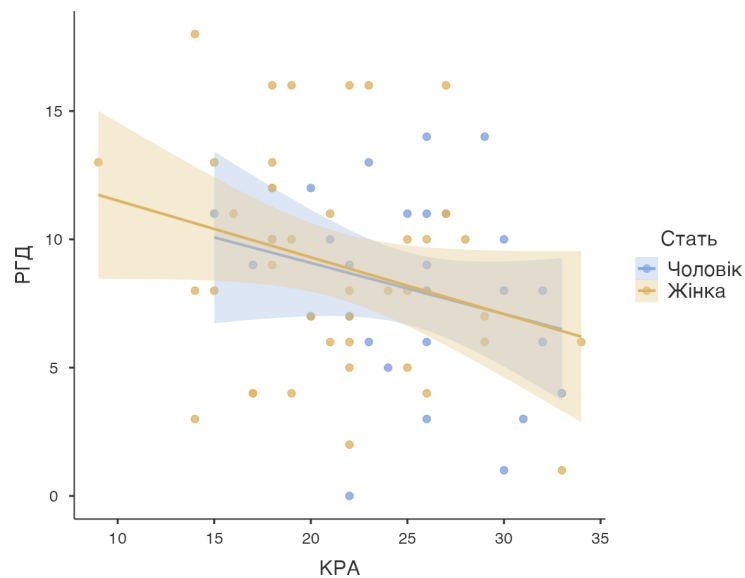

Рис. 3.10. Діаграма розсіювання показників контрольно-регулятивного компонента агресії (КРА) та ригідності (РГД) у чоловіків та жінок

Оскільки статистично значущий зв'язок показує аналіз лише на повній вибірці, а аналіз вибірок окремо для чоловіків та жінок не виявляє значної кореляції, можемо припустити, що для надання висновків по цій залежності мало даних або присутній окремий чинник, що не проявляє себе на рівні вибірок для чоловіків та жінок. Зауважимо, що проведений нами регресійний аналіз для залежної змінної КРА виявив, що коефіцієнт детермінації R^2 збільшується від врахування такого предиктора як статі (від 0.0856 до 0.180, $p < 0.05$) що характеризує нашу модель як середню. Тобто можемо зробити висновок, що стать є чинником у даній кореляції. Дані представлені в таблиці 3.21.

Регресійна модель для залежної змінної КРА

Предиктори	Нахил	Стандарте відхилення	Коефіцієнт кореляції	p
Коефіцієнт детермінації R² 0.0856				
Підйом	26.236	1.483	17.69	<0.001
РГД	-0.393	0.156	-2.52	0.014
Коефіцієнт детермінації R² 0.180				
Підйом	27.865	1.532	18.18	<0.001
РГД	-0.346	0.150	-2.31	0.014
Стать: Жінка - Чоловік	-3.393	1.225	-2.77	0.007

3.2. Практичні рекомендації щодо психологічної профілактики агресивних дій

Психокорекція агресії – це процес психологічної роботи з людиною з метою зниження її рівня агресивності. Цей процес містить у собі різні методики та техніки, які спрямовані на зменшення рівня агресії та покращення якості життя людини. Розв'язання проблеми агресивної поведінки може покращити якість життя людини та позитивно вплинути на її взаємовідносини з навколишніми людьми. Як зазначалось вище, агресія містить у собі не лише деструктивну складову, але також являє собою внутрішню енергію необхідну особистості для подолання життєвих перешкод, захисту себе та близьких, захисту своїх життєвих цінностей та особистісних моральних засад. за допомогою агресії досягаються визначні перемоги в спорті, встановлюються рекорди, відбуваються значні відкриття в науці, наполегливість та агресія допомагають у навчанні, просуванні кар'єрними сходами, завоюванні предмета кохання тощо. Тому для побудови гармонійної особистості важливим являється розуміння людиною власної агресії як невіддільної частини своєї індивідуальності. Важливо уміти управляти своєю агресією, користуючись нею, як свого роду інструментом та не допускати, щоб агресія ставала звичним паттерном поведінки та не породжувала насильство.

Ось деякі практичні аспекти, що на нашу думку, можуть бути дійсними для профілактики агресивної поведінки у дорослих.

1. Визначення тригерів, що провокують агресивне реагування. Це може бути стрес в роботі, сімейні проблеми або навіть певні слова чи дії інших людей. Важливо розуміти, які саме є поштовхом до агресії та відповідно рефлексивно віднайти причини агресії, що досить часто маскуються за іншими почуттями або повністю витіснені.
2. Розвивання навичок спілкування. Важливо уміти висловлювати свої думки та емоції відкрито та чесно, але без агресії. Ефективне спілкування може допомогти уникнути непорозумінь.
3. «Тайм-аут». Коли людина відчуває, що агресія наростає, важливо взяти коротку перерву та відійдіть від ситуації, щоб заспокоїтися та зібрати думки та зрозуміти, що відбувається. У ситуаціях емоційного сперечання, можливо окресли опоненту намір заспокоїтися і приймати рішення з холодною головою.
4. Фізичні вправи та помірне навантаження допомагають знижувати рівень стресу та агресії. Фізичні дії «утилізують» надлишковий рівень гормонів стресу, тому важливо знайти вид спорту, який подобається, і робити відповідні активності регулярно.
5. Техніки релаксації, такі як дихальні вправи, медитація або йога, заспокоюють розум та тіло. Під час максимального напруження можливо звернутися до себе низьким, твердим і повільним голосом: «Спокійно», «Я контролюю ситуацію», «Я можу з цим впоратися». Також можуть спрацювати власні, зрозумілі тільки людині, що їх проговорює, вирази. Також техніки релаксації допомагають у контролі над надлишковими емоціями.
6. Здоровий сон. Достатній і якісний сон є ключовим для підтримки емоційної стабільності.
7. Здорове харчування. Збалансоване харчування з достатньою кількістю овочів, фруктів та білків може покращити настрій та зменшити агресію.

8. Соціальні навички також можуть впливати на рівень агресії у людини. Наприклад, відсутність соціальної підтримки, відчуття неповаги та негативне ставлення навколишніх можуть призвести до збільшення рівня агресивної поведінки. Водночас позитивна взаємодія та підтримка з боку оточення можуть допомогти знизити рівень агресії та покращувати емоційний добробут людини. Наприклад, звичайна дружня бесіда з близьким другом або рідним може стати ефективним засобом зниження рівня агресивної поведінки. Також, участь у спільнотах, клубах та інших колективних заходах може підвищити рівень соціальної підтримки та сприяти зниженню рівня агресії.
9. Хобі та інтереси. Захопленість якоюсь справою допомагає розслабитись та змінити фокус уваги, що може позитивно впливати на рівень агресивних думок чи дій.
10. Консультації з фахівцем. Якщо наявний рівень агресії з яким людина не може впоратись самотужки й він погіршує її якість життя, в такій ситуації не потрібно соромитись звернутись за допомогою до психолога або психотерапевта.
11. Встановлювання особистих меж. Навичка говорити «ні» у певних ситуаціях та встановлення здорових меж у стосунках, допоможе уникнути перевантаження та стресу.
12. Важливо мати час для себе, коли є можливість зайнятися самоаналізом, роздумами або просто відпочивати.
13. Розвиток емпатію. Розуміння почуттів та переживання інших, може допомогти зменшити конфлікти та сприймати ситуації більш цілісно.

Для прикладу психотерапевтичної практики роботи з агресією, хочемо зазначити такий напрямок як Mindfulness.

Термін «mindfulness» в перекладі з англійської означає «повна свідомість», «уважність», «зосередженість».

Mindfulness трактується дослідниками як повна безоцінкова сфокусованість, зосередженість уваги на теперішньому моменті реальності, з

повним її прийняттям, реєстрацією різних аспектів цієї реальності, проте без спроб їх інтерпретації (Kabat-Zinn J., 1990). Усвідомленість виступає як одна із форм переживання реальності, що дозволяє при цьому переживати (відчувати, відстежувати) власні емоції, думки, не піддаючи їх аналізу та критиці.

Практика майндфулнес акумулює певну теоретично обґрунтовану та емпірично підтвержену програму, що складається із медитативних технік, які можуть використовуватися з метою психотерапевтичного, релаксаційного та розвивального ефектів.

Mindfulness може бути потужним інструментом, який допомагає контролювати гнів і сприяти емоційній регуляції в префронтальній області мозку, впливаючи на мигдалеподібне тіло або емоційні реакції (Keng, Smoski & Robins, 2011). Коли люди відчувають гнів, це часто призводить до інтенсивної емоційної реакції, яку важко контролювати. Однак уважність може допомогти людям краще усвідомлювати свої думки, почуття та фізіологічні реакції. Завдяки Mindfulness люди можуть зрозуміти коріння гніву та його глибинні причини. У практиках Mindfulness, таких як медитація, люди можуть навчитися визначати тригери та закономірності у своїй поведінці, що дозволяє їм вживати заходів для запобігання спалахів гніву. Загалом, Mindfulness може бути цінним інструментом для тих, хто бореться з керуванням гнівом, створюючи шлях до кращої самосвідомості та емоційної регуляції.

Ось кілька способів, як Mindfulness може допомогти впоратися з гнівом. Ці техніки можуть бути корисні як для фахівців, що проводять різні тренінги з контролю над агресією, так і використовуватись для власного опрацювання емоцій та причин гніву чи агресії.

Емоційна регуляція

Mindfulness підтримує емоційну регуляцію, створюючи паузу між тригерами та реакціями. Спостерігаючи за емоціями без негайної дії, люди створюють простір для більш усвідомленої дії, запобігаючи імпульсивним реакціям. Реакції можуть варіюватися від імпульсивних до, часом,

небезпечних. Ця емоційна регуляція може призвести до більш продуманої реакції на ситуації, що викликають гнів. Регулювання емоційних реакцій – це навичка, яка вимагає часу.

Підвищення рівня усвідомленості

Mindfulness сприяє самоусвідомленню, заохочуючи людей досліджувати глибинні причини свого гніву. Завдяки послідовній практиці людина може визначити патерни, тригери та першопричини свого гніву. Коли особистість відчуває себе «заземленою» і пов'язаною з теперішнім часом, вона здатна помічати багато речей. Вивчення причин гніву, таких як стрес, сімейні проблеми, психічне здоров'я та відчуття втоми — це лише деякі з причин, які можуть сприяти виникненню гніву.

Далі зазначимо деякі техніки Mindfulness, які можуть допомогти впоратися з гнівом.

Дихальні вправи

Сфокусоване дихання може бути потужним інструментом для заспокоєння нервової системи та приборкання гніву. Спрямовуючи увагу на дихання, люди створюють простір для роздумів і розривають цикл автоматичних реакцій, пов'язаних з гнівом. Однією з дихальних вправ є «Box Breathing» — проста дихальна техніка, коли ви вдихаєте, затримуєте дихання, видихаєте, а потім робите паузу перед тим, як повторити це знову. Це схоже на створення «коробки» з рівними сторонами, і це може допомогти вам відчувати себе більш спокійним і зосередженим.

Вправи на заземлення

Техніки заземлення, такі як відчуття свого тіла або зосередження на навколишньому середовищі, допомагають закріпитися в теперішньому моменті. Ці вправи переривають ескалацію гніву і дають відчуття стабільності та контролю. Однією з конкретних технік, яку можна використовувати, є заземлення п'яти почуттів, що допомагає відновити зв'язок з теперішнім моментом, зосередившись на тому, що ви можете бачити, чути, відчувати на дотик, нюхати та смакувати.

Щоб практикувати техніку заземлення п'яти почуттів, спочатку необхідно подивитись навколо і визначити п'ять речей, які можна бачити безпосередньо. Потім потрібно прислухатись і помітити чотири речі, які можна почути. Після цього необхідно відчуйте на дотик три речі, до яких є змога доторкнутись. Далі визначити дві речі, які можна понюхати, та, нарешті, розпізнати річ, яку можна спробувати на смак або хоча б уявити її смак.

Візуалізація причини гніву

Візуалізація дозволяє повернутися до ситуації, що викликає гнів та роздратування, але в контрольованому просторі та спокійно. Спостерігаючи за цим з іншого кута зору, можливо отримати нове уявлення про свої реакції та отримати нові відповіді на будь-які майбутні події. Відтворивши події, що спричинили гнів чи агресію особа зможе набути впевненості та навички витримувати гнів без надмірних реакцій, щоб впоратися зі схожою ситуацією в майбутньому.

Вербалізація гніву

Ефективне вербальне вираження гніву в контрольований і конструктивний спосіб може мати терапевтичні переваги, тобто може зняти надлишкову напругу і відкрити двері для вирішення конфліктів. Говорячи вголос про поточні стресори, людина каналізує стрес та опрацьовує проблемну ситуацію.

Увага до тілесних реакцій

Mindfulness передбачає налаштування на тілесні відчуття, пов'язані з гнівом. Розпізнаючи фізичні сигнали, людина може втрутитися до того, як гнів посилиться, реалізуючи стратегії для запобігання ескалації. Прогресивна м'язова релаксація — це техніка, яка передбачає напруження, а потім повільне розслаблення різних груп м'язів тіла для стимулювання загального розслаблення. Ця техніка допомагає зменшити фізичне напруження і може призвести до відчуття загального спокою.

Усвідомлення інших почуттів

Mindfulness заохочує людей досліджувати глибинні емоції, пов'язані з гнівом. Вторинні емоції гніву — це почуття, які слідують за гнівом, такі як біль, розчарування або фрустрація. Розпізнаючи вторинні емоції, люди отримують більше розуміння своєї внутрішньої ситуації, будуючи більш комплексний підхід.

Дослідження підтверджують ефективність Mindfulness в управлінні гнівом та агресією. Дослідження показують, що практики Mindfulness є ефективним антидотом проти поширених форм психологічного дистресу — роздумів, тривоги, занепокоєння, страху і гніву (Keng, Smoski & Robins, 2011). З огляду на це, дослідження також припускають, що вищезазначені риси Mindfulness можуть «зменшити наслідки, пов'язані з агресією, обмежуючи інтенсивність гніву або обмежуючи роздуми про переживання гніву» (Eisenlohr-Moul, Peters & Pond, 2016).

Загалом проведений метааналіз досліджень щодо ефективності підходу Mindfulness для зменшення рівня агресивності та супутніх явищ таких як гнів, злість, роздратування вказує на загальну ефективність методу (Fix, L.R. & Fix, T.S., 2013).

Висновки до третього розділу

У розділі ми спробували надати широкого спектра практичні рекомендації, що до упередження факторів агресивної реакції. Зокрема це усвідомлення тригерів, що спонукають до агресії чи посилюють агресивність; розвивання навичок спілкування; короткі перерви перед агресією, що наростає; фізичні вправи та помірне навантаження; техніки релаксації; здоровий сон та здорове харчування; соціальні навички та хобі; розвиток емпатії та за потреби звернення до фахівця.

Також звернули увагу на психотерапевтичну практику Mindfulness. Відповідно до останніх наукових досліджень зазначили, що техніки Mindfulness дозволяють здійснити значне зниження агресивного стану чи

агресивних настроїв. До комплексу технік, що пропонує Mindfulness відносяться зокрема: емоційна регуляція, підвищення рівня усвідомленості, дихальні вправи та вправи на заземлення, візуалізація та вербалізація причин гніву чи агресії, увага до тілесних реакцій та усвідомлення прихованих почуттів.

ВИСНОВКИ

На підставі аналізу літератури було уточнено поняття «агресія» та «агресивність». Агресія розглядається як специфічна форма поведінки, що виникає з потреби в самоствердженні, прагнення до досягнень та потреби в захисті від нав'язаної оточенням поведінки, і проявляється у застосуванні сили проти іншої людини або групи, нанесенні фізичної або психологічної шкоди. Агресія розглядається як відносно стійка риса особистості, що характеризує схильність або готовність до агресивної поведінки для досягнення своїх цілей. Ці поняття є різними аспектами одного й того ж явища. Агресивність — це скоріше риса особистості, яка може проявлятися у поведінці, спрямованій на порушення і навіть руйнування психологічного або фізичного простору інших, тобто в агресії.

На сьогодні існує кілька концепцій, які намагаються пояснити природу та теоретично обґрунтувати всі причини та наслідки агресивних проявів, а також створити єдину модель агресії. Зокрема, гіпотеза про фрустрацію-агресію, пояснення відповідно до теорії навчання, теорія передачі збудження ЕТТ (Excitation-Transfer Theory), теорія обробки соціальної інформації SIP (Social Information Processing), теорія сценаріїв, Когнітивна теорія неосоціації CNA (Cognitive Neoassociation Theory). Наразі концепцією, що домінує є концепція GAM (General Aggression Model) - Загальна модель агресії, яка включає досягнення всіх попередніх теорій і наразі є найбільш емпірично підтвердженою.

Після узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень, нам вдалося описати якісний склад показників агресії, який включає афективний компонент (різноманітні емоційні переживання, пов'язані з агресією), когнітивний компонент (думки, плани та фантазії, що мають ворожий характер), поведінковий компонент (готовність до агресивної поведінки), мотиваційний компонент (потреба та мотивація для вербальної, фізичної та непрямой агресії) та компонент контролю і регуляції

(спрямованість особистості на контроль агресивних емоцій, думок, настанов і реакцій).

Деякі дослідники пов'язують вияви емпатії, тривожності, екстернальної локалізації контролю та інші властивості темпераменту і характеру з деякими рисами агресивності. Для порівняння з показниками агресивності ми обрали зокрема: якісні характеристики емпатії, тривожності, фрустрації, ригідності, локус контролю та відношення до невизначеності.

Для проведення дослідження ми використали чотири шкали: «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» (І.С. Мазоха в співавторстві з О.П. Санніковою), «Шкала інтолерантності до невизначеності IUS-12» Н. Карлетона в українській адаптації Г.М. Громової (IUS-12; R. Nicholas Carleton et al., 2007), психодіагностичний модальнісний опитувальник емпатії (за авт. О.П. Саннікової), рівень суб'єктивного контролю (адаптація Е.Ф. Бажина), самооцінка станів тривожності, фрустрації, агресивності та ригідності (адаптований варіант методики Г. Айзенка).

У проведеному нами опитуванні взяло участь 70 респондентів, серед яких 60% - жінки, та 40% - чоловіки. Аналіз емпіричних даних виявив наступне. Порівняння показників ми здійснили у розрізі статі, прийнявши за контрольну групу чоловіків, а за експериментальну – жінок.

Показники ЕА, КА, ПА не відрізняються за середніми значеннями для жінок та чоловіків. Тобто респонденти нашої вибірки за цими показниками схожі у проявах не залежно від статі.

Рівень СПА у жінок вище за рівень у чоловіків. Натомість рівень КРА більше у чоловіків. Показники статистичної значущості для СПА та КРА мають прийнятне значення, завдяки чому ми можемо припускати, що подібна різниця для СПА та КРА для чоловіків та жінок виявляється та у загальній популяції. Базуючись на цьому ми зробили декілька припущень що можуть пояснювати таку розбіжність.

Результати кореляційного аналізу показали взаємозв'язки між наступними парами показників: прямий кореляційний зв'язок між емоційним

компонентом агресивності та тривожністю лише у жінок; прямий кореляційний зв'язок між емоційним компонентом агресивності та фрустрацією як у жінок та чоловіків; прямий кореляційний зв'язок між емоційним компонентом агресивності та ригідністю лише у жінок; обернений кореляційний зв'язок між когнітивним компонентом агресивності та емоційною емпатією лише у жінок; прямий кореляційний зв'язок між когнітивним компонентом агресивності та інтернальністю лише у чоловіків; прямий кореляційний зв'язок між спонукальним компонентом агресивності та тривогою лише у жінок; прямий кореляційний зв'язок між спонукальним компонентом агресивності та фрустрацією лише у жінок; прямий кореляційний зв'язок між спонукальним компонентом агресивності та ригідністю лише у жінок; обернений кореляційний зв'язок між контрольно-регулятивним компонентом агресивності та фрустрацією лише у чоловіків;

Запропонували деякі практичні аспекти, що на нашу думку, можуть бути дійсними для профілактики агресивної поведінки у дорослих. Також звернули увагу на техніки Mindfulness, як на науково підтвержені, що мають значний ефект у зниженні почуття гніву та агресії. А саме: емоційна регуляція, підвищення рівня усвідомленості, дихальні вправи, вправи на заземлення, візуалізація та вербалізація причин гніву чи агресії, увага до тілесних реакцій та усвідомлення прихованих почуттів

ЛІТЕРАТУРА

1. Аммон, Г., 1995. *Динамическая психиатрия*. Пер. с нем. Изд. Психоневрологического НИИ им. В.М.Бехтерева.
2. Аммон, Г., 2000. *Психосоматическая терапия*. Пер. с нем. Изд-во «Речь».
3. Базыма, Б.А., 1997. Психология агрессивного поведения. *Влада і насильство: Збірка наукових статей*. Харків.
4. Бейч, Д.Р., & Гольдберг, Г., 1974. *Творческая агрессия*.
5. Гайдукевич, Г.А., 2000. Прояви агресивності у курсантів вищих військових закладів освіти на різних етапах підготовки. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ
6. Гайдукевич, Г.А., & Выдай, А.Ю., 1996. *Агрессия самоутверждения и проблема лидерства в воинском коллективе. Актуальные проблемы социального управления*. Київ.
7. Гайдукевич, Г.А., Ложкін, Г.В., & Сьомін, С.В., 1997. *Психодіагностика агресивності військовослужбовців*. Житомир.
8. Глузман, О.В., Мелоян, А.Е., & Туз, Л.Г., 2006. *Агресія та її глибинно-психологічні джерела*. Київ.
9. Громова, Г.М., 2022. Інструменти вимірювання толерантності до невизначеності. Адаптація тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ.
10. Громова, Г.М., 2022. Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості. *Дис. док. філософії*. Київ.
11. Гусєв, А. І., 2008. До питання побудови експериментальної моделі вимірювання феномену толерантності до невизначеності. *Наукові праці МАУП*. Київ.
12. Гусєв, А. І., 2006. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ.

13. Дроздов, О., 2006. *Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень*. Київ.
14. Дроздов, О.Ю., 2003. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді. *Дис. канд. психол. наук*. Київ.
15. Дроздов, О.Ю., & Скок, М.А., 2000. *Проблеми агресивної поведінки особистості: навчальний посібник*. Київ.
16. Занюк, С.С., 2002. *Психологія мотивації: навчальний посібник*. Київ.
17. Кириленко, Т.С., & Кравчук, С.Л., 1999. Проблема функціонального призначення агресивних проявів у житті людини. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конф. «Духовність та злагода в українському суспільстві на перехресті тисячоліть»*. Київ.
18. Кравчук, С.Л., 2002. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ.
19. Кравчук, С.Л., 2004. *Психологічні особливості особистості, схильної до використання агресії як захисту*. Київ.
20. Крайнюк, В.М., 1999. Психологічні особливості проявів тривожності та агресивності у юнаків призовного віку. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ.
21. Ларіна, Т.О., 2004. Соціально-психологічні передумови аутоагресивної поведінки молоді: *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Київ.
22. Лушин, П. В., 2005. *Личностные изменения как процесс: теория и практика*. Одесса.
23. Лушин, П. В., 2000. О сущности экпсихологического кризиса (или О Ежиках, которые «безразличны» к своей судьбе. *Практична психологія та соціальна робота*.
24. Мазоха, І.С., 2008. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. Одеса.
25. Мазоха, І.С., 2007. Агресивність особистості як психолого-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Одеса.
26. Морозов, О.М., & Морозова, Т.Р., 2000. *Агресивні засуджені*. Київ.

- 27.Повякель, Н.І., 2001. Психологія особистості. Словник – довідник. *За ред. Горностая П.П., Титаренко Т.М.* Київ.
- 28.Москалець, В.П., 2004. *Психологія суїциду.* Київ.
- 29.Саннікова, О.П., 2003. *Феноменологія особистості.* Одеса.
- 30.Саннікова, О.П., 1996. Емоційність у структурі властивостей особистості (на прикладі представників соціономічних професій). *Автореф. дис. докт. психол. наук.* Київ.
- 31.Тополов Є.В., 2006. Психологічні особливості агресивної поведінки менеджерів комерційних закладів. *Автореф. дис. канд. психол. наук.* Київ.
- 32.Третьяков С.П., 2005. Особистісно-ситуаційна детермінація агресивної поведінки людини. *Автореф. дис. канд. психол. наук.* Київ.
- 33.Шапар В.Б., 2004. *Психологічний тлумачний словник.*
- 34.Шебанова В.І., 2001. *Особливості комунікації та типу агресивного реагування молодших школярів.*
- 35.Anderson, C.A., & Anderson, K.B., 2008. Men who target women: specificity of target, generality of aggressive behavior. *Aggressive Behavior* 34. doi:10.1002/ab.20274
- 36.Anderson, C.A., Berkowitz, L., Donnerstein, E., Huesmann, L.R., Johnson, J., Linz, D., Malamuth, N., Wartella, E., 2003. The influence of media violence on youth. *Psychological Science in the Public Interest* 4. doi: 10.1111/j.1529-1006.2003.pspi_1433.x
- 37.Anderson, C.A., Bushman, B.J., 2002. Human aggression. *Annual Review of Psychology* 53. doi: 10.1146/annurev.psych.53.100901.135231
- 38.Anderson, C.A., Gentile, D.A., Buckley, K.E., 2007. *Violent Video Game Effects on Children and Adolescents: Theory, Research, and Public Policy.* Oxford University Press, New York. doi:10.1093/acprof:oso/9780195309836.001.0001
- 39.Bandura, A., 1986. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory.* Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- 40.Baron, R.A., & Richardson, D.R., 1994. *Human aggression* (2nd ed.).

41. Bennett, N., 1990. The effects of tolerance for ambiguity on feedback-seeking behavior. *Journal of Occupational & Organizational Psychology*. doi: 10.1111/j.2044-8325.1990.tb00535.x
42. Berkowitz, L., 1989. Frustration-aggression hypothesis: examination and reformulation. *Psychological Bulletin* 106. doi: 10.1037/0033-2909.106.1.59
43. Bochner, S., 1965. Defining intolerance of ambiguity. *The Psychological Record*. doi: 10.1007/BF03393605
44. Borgia, G., 1980. Human aggression in biological adaptation. The evolution of human social behavior. – New York: Elseiver.
45. Budner, S., 1962. Intolerance of Ambiguity as a Personality Variable. *Journal of Personality*. doi: [https://doi.org/10.1016/0162-3095\(96\)00035-0](https://doi.org/10.1016/0162-3095(96)00035-0)
46. Bushman, B.J., & Huesmann, L.R., 2010. Aggression. In: Fiske, S.T., Gilbert, D.T., Lindzey, G. (Eds.), *Handbook of social psychology*, fifth ed., vol. 2. John Wiley & Sons, Hoboken. doi: 10.1002/9780470561119.socpsy002023
47. Buss, A., 1961. *The Psychology of Aggression* – John Wiley & Sons, Inc.
48. Buss, A., 1963. Physical aggression in relation to different frustrations. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67(1). doi: 10.1037/h0040505
49. Buss, A., 1966. Instrumentality of aggression, feedback, and frustration as determinants of physical aggression. *Journal of personality and social psychology*, 3(2). doi: 10.1037/h0022826
50. Castillo, R., Salguero, J., 2013. Effects of an emotional intelligence intervention on aggression and empathy among adolescents. *Journal of Adolescence*, 36. doi: 10.1016/j.adolescence.2013.07.001
51. Dodge, K.A., 1980. Social cognition and children's aggressive behavior. *Child Development* 51. doi: 10.2307/1129603
52. Fromm, E., 1992. *The Anatomy Of Human Destructiveness*.
53. Dollard, J., Miller, N.E., Doob, L. W., Mowrer, O. H., & Sears, R. R., 1939. *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press.
54. Eron, L.D., Walder, L.O., Lefkowitz, M.M., 1971. *The Learning of Aggression in Children*. Little Brown, Boston.

55. Eisenlohr-Moul, T.A., Peters, J.R., Pond, R.S. et al., 2016. Both Trait and State Mindfulness Predict Lower Aggressiveness via Anger Rumination: a Multilevel Mediation Analysis. *Mindfulness*. doi: 10.1007/s12671-016-0508-x
56. Fix, L.R., Fix, T.S., 2013. The effects of mindfulness-based treatments for aggression: A critical review. *Aggression and Violent Behavior*, 18. doi: 10.1016/j.avb.2012.11.009
57. Heckhausen, J., & Heckhausen, H., 2008. *Motivation and action: Introduction and overview*. Cambridge University Press. doi: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511499821.002>
58. Hofstede, G.J., 1997. *Cultures and organizations: software of the mind*. New York: McGraw-Hill.
59. Hosie, J., Gilbert, F., Simpson, K., & Daffern, M., 2014. An examination of the relationship between personality and aggression using the general aggression and five factor models. *Aggressive Behavior* 40. doi: <https://doi.org/10.1002/ab.21510>
60. Huesmann, L.R., 1982. Information processing models of behavior. In: Hirschberg, N., Humphreys, L. (Eds.), *Multivariate Applications in the Social Sciences*. Erlbaum, Hillsdale, NJ.
61. Kabat-Zinn, J., 1990. *Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness*. N.Y.: Delacourt.
62. Keng, S.L., Smoski, M.J., & Robins, C.J., 2011. Effects of mindfulness on psychological health: a review of empirical studies. *Clinical psychology review*, 31(6). doi: 10.1016/j.cpr.2011.04.006
63. Myers, D., & Twenge, J. 2002. *Social Psychology*, 14th Edition
64. Norton, R.W., 2002. Measurement of ambiguity tolerance. *Journal of Personality Assessment*, 39. doi: 10.1207/s15327752jpa3906_11
65. Vachon, D.D., Lynam, D. R., & Johnson, J. A., 2014. The (non)relation between empathy and aggression: Surprising results from a meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 140(3). doi: 10.1037/a0035236
66. Zillmann, D., 1979. *Hostility and Aggression*. Erlbaum, Hillsdale, NJ.

67. Warburton, W.A., & Anderson, C.A., 2015. Social psychology of aggression.
In J. Wright & J. Berry (Eds.), *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, 2nd Edition.